

נאמנות כפולה להלכה ולמדינה ופתרונה: פסיקתו של הרב שלמה גורן כמקרה בוחן

מאת: אביעד יחיאל הולנדר

מאמר זה עוסק בהבנת תהליך פסיקת ההלכה בתחומים בעלי זיקה למדינה בכלל, ולמדינת ישראל בפרט. במוקד המאמר עומדת פסיקת ההלכה של הרב שלמה גורן, אך דומני שיש בו בניין אב להבנת דרכם של פוסקים ציוניים-דתיים אחרים.

רקע: מעט מקורות חייו של הרב שלמה גורן^א

כשדוד בן-גוריון ביקש למנות רב לצבא ההגנה לישראל, הוא חיפש אחר אדם שיוכר על ידי המיסד הרבני, אך לא פחות חשוב מכך, יהווה דמות איתה יוכלו החיילים להזדהות ולהעריך. הרבנים הראשיים דאז, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג והראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, בעצה אחת עם הרב יהודה לייב פישמן-מיימון, המליצו פה אחד על הרב שלמה גורן.^ב

^א רוב האמור כאן מבוסס על חומר שאספתי והצגתי בעבודתי, *דיוקנו ההלכתי של הרב שלמה גורן: עיונים בשיקולי הפסיקה ודרכי הביסוס במאמרי ההלכתיים*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"א, עמ' 1-21, והמבקש את המקורות הראשוניים עליהם התבססתי יעיין שם. לאחרונה התפרסמו שני חיבורים חשובים אודות חייו של הרב גורן. הראשון הינו מעשה עריכה של קטעי זכרונות אותם הרב גורן תיעד בכתב ובהקלטה על גבי קלטות: אבי רט (עורך), *הרב שלמה גורן: בעוז ותעצומות – אוטוביוגרפיה*, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2013 (להלן: *בעוז ותעצומות*). פרטים רבים שיובאו להלן מצויים שם. דיונים נוספים בקורות חייו מצוי בעבודתה של שפרה משלוב, *בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948-1994*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע.

^ב במשך השנים התהדק הקשר בין הרב גורן לבין דוד בן-גוריון. לאחרונה סקרה שפרה מישלוב את יחסיהם של השניים במשך השנים, ראו: הנ"ל, "ידידי וידי כל בית ישראל": הרב שלמה גורן ודוד בן-גוריון", *קתדרה* 145 (תשרי תשע"ג), עמ' 147-172. מבט נוסף על הקשר בין השניים מצוי במאמרו של צבי צמרת, "שלמה ודוד – שני חולמים, לוחמים ובונים:

אביעד הולנדר כתב את עבודת התואר השני בהנחייתו של פרופ' אהרן שמש על פרשנותם של חז"ל במדרשי ההלכה. את עבודת הדוקטורט אביעד כתב אודות פסיקת ההלכה של הרב שלמה גורן, בהנחייתם של פרופ' חיים מיליקובסקי וד"ר חיים בורגנסקי מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן. בשנים האחרונות אביעד לימד באוניברסיטת בר-אילן ובמכללת "אורות ישראל" ברחובות.

הרב גורן, שנולד בפולין בשלהי העשור השני במאה העשרים, הגיע כילד עם משפחתו לכפר חסידים. לאחר כמה שנים, בהם השתתף בייבוש ביצות ושאר פעילויות חקלאיות, העתיקה המשפחה את מגוריה לירושלים. הרב גורן למד תקופת מה בחדר "שיבת ציון" של העדה החרדית ולאחר נדודים שונים של המשפחה, עבר ללמוד בשיבת "עץ החיים". בשיבה המפורסמת, שבין בוגריה ניתן למנות את הרב צבי פסח פרנק, הרב שלמה זלמן אוירבך והרב אליעזר יהודה ולדנברג, הוא התקדם, עד אשר הוחלט כי הנער הצעיר יעבור לישיבה הנכבדה – ישיבת "חברון".

הרב גורן נודע בשנים אלו כלמדן ושקדן. בדברי הספד שכתב הרב יהודה עמיטל לאחר פטירת הרב גורן, הוא העיד שהתהלכו שמועות על כך שבלילות נהג להניח רגליו בקערה ובה מים קרים, למען לא ירדם.¹ הרב גורן עצמו נהג לספר סיפור משעשע המלמד על מעמדו המיוחד בשיבה והמחיר ששילם: בהתמדתו הספיק ללמוד מידי יום כשבעה דפים בעיון. חבריו לספסל הלימודים, מהם היה צעיר בכמה שנים, לא האמינו שאכן הוא לומד, וחמדו לצון. בלכתו לשרותים הם סגרו את ספר הגמרא בו למד. הידע היכן לפתוח חזרה, כך הסתקרנו. בשובו של הרב גורן, ובראותו את ספרו סגור ומבטים שובביים בעיני חבריו, הבין מיד את שקרה. הוא פנה לחברים ואמר: אנא, התחילו כל "תוספות" עד הדף אליו הגעתי, ואדע להשלים את דברי התוספות בעל פה על בוריים. במבחן זה, כמובן, עמד בהצלחה.

לא רק בקרב הישיבה נודע כ"עילוי". בזיכרונותיו האריך הרב גורן לתאר את יחסיו עם הרב ארבהם יצחק הכהן קוק.² פרופ' אריה אדרעי פרסם מסמכים מהם מתברר כי בצעירותו זכה במילגת לימודים מהמשורר הלאומי – חיים נחמן ביאליק.³ אביו לקחו לחצרות רבנים ותלמידי חכמים, למען יכירו בגדלותו של הנער הצעיר. אמנם, היו כאלה שראו זאת בשלילה. בשם הרב יעקב ישראל קנייבסקי, הסטייפלר, נאמר כי אביו התגאה בו כדרך שפיראט משוויץ בתוכי שעל כתפו, וכישרונו כתוכי המשנן על פה.⁴ בגיל שבע עשרה כבר נסמך לרבנות, ובגיל שמונה עשרה פרסם ספר חידושים על הלכות "פסולי המוקדשים" במשנה תורה לרמב"ם. בגיל עשרים ושתיים ערך הרב גורן חיבור מיוחד אותו כינה "שערי טהרה", ובו כינס וערך מקורות מרחבי ספרות חז"ל לכדי תלמוד למשניות מסכת מקוואות. לתלמוד שערך הוסיף פירוש פשוט וביאורים

הרב הראשי לצה"ל שלמה גורן וראש הממשלה דוד בן-גוריון", בתוך רט, בעוז ותעצומות, עמ' 339-361.

² הרב יהודה עמיטל, "וי לארעא דישראל דחסרה גברא רבה", עלון שבות - בוגרים, ו (תשנ"ה), עמ' 122.

³ רט, בעוז ותעצומות, עמ' 66-82.

⁴ אריה אדרעי, "מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן", קתדרה, 125 (2007), עמ' 121, הע' 3.

⁵ הרב אברהם הרביץ, ארחות רבנו, בני ברק: הוצאת המחבר, תשס"ה, עמ' קעג (תודה לידידי רועי זק שהפנה את תשומת ליבי למקור זה).

עיוניים. בגיל עשרים וארבע השתתף הרב גורן בכנסת החכמים שכנס הרב הרצוג לשם דיון בשאלת מעמדו ההלכתי של "קו התאריך".

במהלך שנות הארבעים הרב גורן למד באוניברסיטה העברית לימודים קלאסיים, יוונית, פילוסופיה כללית ומתמטיקה, וזאת, לפי דבריו, כהכנה לכתיבת פירוש על התלמוד הירושלמי.¹ הוא נשא לאשה את צפיה, בתו של הרב דוד כהן ("הנזיר"). בביתם הסתירו בני הזוג תחנת שידור של הלח"י, ולימים הצטרף הרב גורן לשורות "ההגנה". הוא השתתף בקרבות לכיבוש קטמון ומלחה, תוך שהחליף תפקידים בין צלף ומקלען.

כרב צבאי ראשי נאלץ הרב גורן להתמודד עם לחצים מבית ומחוץ. הרבנים הראשיים סברו שהרב גורן כפוף למרותם, ואילו הוא עצמו סבר שהוא ה"מרא דאתרא" בצבא. אף בין הפוליטיקאים הדתיים היו שקראו להדחתו, באשר אופיו הנוקשה נודע ברבים, והיו שחששו שיוציא שם רע לרבנות הצבאית. אף בצבא פנימה, מהלכיו של הרב גורן זכו להתנגדות. בעיניו של הרב גורן הרבנות הצבאית היתה אמורה למלא את התפקידים שעד כה נועדו ל"שירות לחייל הדתי" בראשותו של נתן גרדי. לפיכך, בין השתיים התגלעו מחלוקות, עד שהאחרון עזב את הצבא. אף מש"קי הדת שמינה הרב גורן לא היו אהודים, וקצין האספקה הראשי, האלוף שמעון מזא"ה, כינה אותם "מרגלים". עימות חשוב היה גם זה שבינו לבין הרמטכ"ל האגדי משה דיין. לרגל הקמת גדוד 890 על ידי אריאל (אריק) שרון, החליט דיין לחוג את ליל הסדר ברוב עם והדרת מלך. לשם כך הזמין דיפלומטים זרים ושאר אח"מים. הרב גורן הפעיל את קשריו עם בן-גוריון, והלה ביטל את המסיבה שהיתה כרוכה בחילולי יום טוב. דיין מצידו לא נכנע, והודיע שיגיע לחוג בחברת החיילים. בחג הגיע ברכב, ועימו זמרת ונגן. בין הרב גורן ודיין התעורר ויכוח באשר להופעה המתוכננת, והשניים התפשרו שההופעה תתקיים ללא ליווי כלי הנגינה.

שלא כמו המינוי לתפקיד הרב הצבאי הראשי, במהלך חייו היה הרב גורן מעורב בכמה וכמה מערכות בחירות לתפקידים רשמיים אותם מילא. בשנת 1946, כשהוא רק כבן עשרים ושמונה, הרב גורן התמודד על תפקיד הרב הראשי לתל אביב. המועמד השני היה הרב איסר יהודה אונטרמן שהכריע את הרב גורן. בראשית שנות הששים, כשהוא כבר מכהן כרב הצבאי הראשי, הרב גורן התמודד על תפקיד הרב הראשי לישראל, שוב, מול הרב אונטרמן. גם הפעם גבר הרב אונטרמן, ברוב של שלושה קולות בלבד. בחירות אלה לא היו נקיות מבעיות ציבוריות. עוד קודם לקיום הבחירות, הרב גורן הביע במסיבת עיתונאים חשש מפני אפשרות שזרח ורהפטיג, חבר כנסת מטעם המפד"ל, יפעל למען הרב אונטרמן. ורהפטיג, כמובן, התנער מההאשמות. אולם, גם לאחר הבחירות המים לא שקטו. ישראל ישעיהו, שכהן כסגן יושב ראש הכנסת, טען לספירה מסולפת של הקולות,

¹ רט, בעוז ותעצומות, עמ' 90-91.

ודרש ספירה שניה של הקולות. השופט משה זילברג, שכיהן כיושב ראש ועדת הבחירות, הורה על ספירה מחודשת שאישררה את התוצאות הראשונות.

כשלוש שנים מאוחר יותר הגיע אחד מרגעי השיא של הרב גורן בקריירה הצבאית שלו. הימים ימי מלחמת ששת הימים, והרב גורן, ששהה עם הכוחות בגיזרה הדרומית, הבין שכוחות צה"ל נערכים לכניסה לירושלים. הוא חש לירושלים והצטרף לכוחות הלוחמים בתקיעה בשופר כשספר תורה בידו. עם כיבוש הר הבית הרב גורן נכנס לכיפת הסלע, ועודד את החיילים לשירת "בשנה הזאת בירושלים הבנויה". בנאום לחיילים הוא העניק משמעות משיחית להצלחת הלחימה: "חזון כל הדורות נתגשם לעינינו. עיר האלוהים, מקום המקדש, הר-הבית והכותל-המערבי – סמל הגאולה המשיחית של העם נגאלו היום על ידכם גיבורי צבא הגנה לישראל".

בשנת 1969 הרב גורן מונה לרב ראשי לתל-אביב, ובפועל החל במילוי תפקיד זה רק שנתיים מאוחר יותר. אחת הבעיות הקשות מבחינת יחסי "דת ומדינה" באותם הימים נגעה לשאלת פסולי חיתון. מקרה שפרץ לתודעה הציבורית היה זה בו הוכרזו אח ואחות, חנוך ומרים לנגר, כממזרים, ובשל כך נאסרה חתונתם עם בחירי לבם. ניסיונותיו של הרב גורן לעזור על ידי מתן עצות הלכתיות עלו בתוהו. משכך, ומשגבר הלחץ הפוליטי, הרב גורן ביקש מהרב יצחק נסים להקים בית דין מיוחד שידון בעניין על בסיס פסק דין מקל שכתב הרב גורן עצמו. הרב נסים ניאות לבקשה, אך בסופו של דבר לא הקים את בית הדין הנדרש. בשלב זה התברר לכל הגורמים שהמוצא היחידי הינו מתן סמכויות לרב גורן להקמת בית דין כזה, ובמילים אחרות – יש למנות את הרב גורן לרב ראשי.

מינויו של הרב גורן לרב ראשי היה כרוך בעשייה פוליטית מרובה שתוארה על ידי אשר כהן ואהרן קמפינסקי.¹¹ התברר שבוועדת הבחירה הוא לא יזכה לרוב, ולפיכך, זרח ורהפטיג פעל להרחבת הגוף הבוחר, עד היווצרות רוב לתמיכה ברב גורן. גם בין רבני הצינונות הדתית היו שהתנגדו למינוי הרב גורן, שהיה כרוך בהדחת הרב אונטרמן שכבר עבר את גיל השמונים, והרב שאול ישראלי עזב את ועד הרבנים של "הפועל המזרחי" במחאה על התמיכה ברב גורן. היתה זו ההתמודדות השלישית בין הרב גורן והרב אונטרמן, והפעם ידו של הרב גורן היתה על העליונה.

משמונה הרב גורן, הוא מילא את הבטחתו, הקים בית דין מיוחד והתיר את האחים לנגר מכבלי הממזרות. בכך אמנם זכו השניים למזור, והמצוקה הפוליטית באה על

¹¹ Asher Cohen and Aaron Kampinsky, "Religious Leadership in Israel's Religious Zionism: The Case of the Board of Rabbis", *Jewish Political Studies Review* 18:3-4 (Fall 2006), available online [2.6.2010]: http://www.jcpa.org/JCPA/Templates/ShowPage.asp?DRIT=4&DBID=1&LNGID=1&TMID=111&FID=625&PID=1631&IID=1645&TTL=Religious_Leadership_in_Israel's_Religious_Zionism:_The_Case_of_the_Board_of_Rabbis.

פתרונה, אולם צעדו החריג של הרב גורן, ממנו אף נדף ריח פוליטי, גרר תגובות חריפות. בעצרות ענק נערכה "קריעה" טקסית, על חילול כבוד התורה, והרב אלעזר מנחם מן שך הכתיר את התנהגותו של הרב גורן כשריפת התורה. ההתקפות על הרב גורן לא היו רק מילוליות. כאשר זכה הרב שלמה זוננפלד בפרס ירושלים לספרות תורנית, הוא הודיע שיחרים את הטקס אם הרב גורן ינכח בו. בלווייתו של הרב ישראל הלוי בארי, רבה של נס ציונה, ארבעה צעירים תקפו את הרב גורן במכות, ונהגו אף נפגע בהגיגו עליו.

הרב גורן כיהן כרב ראשי לישראל לציידו של הרב עובדיה יוסף, ויחסיהם האישיים של השניים ידעו עליות ומורדות. לקראת סוף שנות השבעים נחקק חוק ולפיו כהונתם של רבנים ראשיים מוגבלת לעשר שנים. הרב גורן פנה אל ראש הממשלה מנחם בגין בבקשה שישנה את החקיקה. פעולה זו דרשה את הסכמתו של שר המשפטים משה נסים, בנו של הרב יצחק נסים, אשר הודח על ידי הרב עובדיה יוסף. נסים לא נתן את קולו, וכהונתם של הרב גורן והרב יוסף הסתיימה בקץ עשור.

בשנות השמונים הרב גורן ביקר את עמדת הרבנים הראשיים בכמה עניינים, ביניהם השתתפות במפקד האוכלוסין, יהדותם של העולים מאתיופיה, היתר המכירה והכניסה להר הבית. את עמדותיו פרסם הרב גורן בעיתונות, ובכך לא חסך מבוכות מהרבנות הראשית. בשנות התשעים הסעיר הרב גורן את המדינה כשקרא לחיילים לסרב פקודה לפינוי ישובים. אמנם, בכך הוא המשיך את הוראתו הקדומה לסרב לפקודה לחילול שבת, ובכל זאת, הפרת הממלכתיות היתה ניכרת. בהמשך הפתיע שוב, כאשר הבהיר שמבחינה הלכתית הגולן אינו חלק מארץ ישראל, ולפיכך אין כל מניעה לחתום על הסכם שלום עם סוריה שיכלול נסיגה ישראלית מרמת הגולן תוך פינוי הישובים והמתיישבים. ימי המאבקים של הרב גורן באו לקיצם עם פטירתו בליל שבת, כ"ד חשוון תשנ"ה.

עיקרי תפיסת ההלכה של הרב גורן

במהלך כהונתו הרב גורן הבהיר פעמים רבות שהאתגר העומד בפני פוסקי דורו היא הוכחת התאמתה של ההלכה לקיום מדינה יהודית-דמוקרטית. כך לדוגמה, בסימפוזיון שנערך בתאריך 5.9.1966 בהיכל התרבות בתל אביב, בהשתתפותם של דוד בן-גוריון וד"ר נחום גולדמן, הוא אמר:

בדור זה אנו זקוקים לגדולי תורה והלכה שתהיה להם גישה ממלכתית לבעיות, ויחס חיובי למפנה ההיסטורי בעם היהודי שחל עם הקמת המדינה.^ט

^ט הרב שלמה גורן, *דיון פומבי על היהדות בעולם המודרני - סיכונים וסיכויים*, תל-אביב: חמו"ל, תשכ"ז 1967, עמ' 23. בשער החוברת ובה דברי הסימפוזיון הוגדר נושא הסימפוזיון כך: "בכל דור ודור – וכן גם בדורנו – מאיימות על היהדות סכנות של התבוללות וטמיעה; של

כיצד הבין הרב גורן את קביעתו זו? מהם הצידוקים להטיית הדיון ההלכתי לכיוון מסויים? מדוע נחשב דיון שכזה לדיון הלכתי, ולא לדיון המשעבד את ההלכה לגורמים חיצוניים? בשורות הבאות אציג את האופן בו אני מבין את עמדותיו של הרב גורן בשאלות אלה, ואבקש לתאר בקצרה את הדרכים בהם נעשות ההטיות בדיון ההלכתי אל עבר המסקנה הרצויה.

דומני, שהבנה נכונה של גישתו של הרב גורן תלויה בהגדרתו את מושג "נצחיות ההלכה" אותה הוא ניסח בבחיירות באותה הרצאה. בדבריו הבהיר הרב גורן כי לטעמו מושג זה כרוך בהיות ההלכה "גמישה":

נצחיותה של התורה היא במרחב התימרון והאפשרויות הפתוחות לפני שומריה, חוקריה ומקיימיה.

יש מאמר בתלמוד הירושלמי "אילו נתנה התורה חתוכה לא היתה לרגל עמידה, כדי שתהא התורה נדרשת מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור". כלומר, **אילו ניתנה התורה קבועה כמו קוד, כך תעשה וכך לא תעשה, לא היתה אפשרות לעמוד על הרגלים ולחיות על פיה, אלא ניתנה בצורה גמישה מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור, מ"ט פנים חייב ומ"ט פנים זכאי.** בכל דור ודור יש חידושים של הדור הזה בתורה, אבל כל זה אך ורק במסגרת התורה, במסגרת ההלכה.

אליבא דהרב גורן, ההלכה מושתתת על ערכים מקודשים ונצחיים, אלא שהביטוי המעשי של ערכים אלה משתנה בהתאם לתנאי המציאות המשתנה. אשר על כן, פסיקת הלכה המתעלמת מתנאי החיים הינה מאובנת ולקויה, ואילו פסיקה ראויה היא זו אשר מודעת למלוא הפוטנציאל הגלום במערכת ההלכתית ובוחרת את הפתרון הראוי לנסיבות ההיסטוריות.

ניתן למנות דרכים שונות בהן עיצב הרב גורן את פסקיו:^א

א. הגדלת טווח המקורות. הרב גורן הביא בחשבון את מדרשי ההלכה והאגדה, התוספתא, המסכתות הקטנות, תרגומי המקרא, התלמוד הירושלמי, ספרות הגאונים ועוד. חשוב להדגיש שבבואו לפסוק הוא נמנע מלפסוק כנגד כללי פסיקה מקובלים, אך עם זאת השתדל להציג עושר מקורות אשר למעשה מעמעם את כוחם של כללים אלה. כך לדוגמה הוא בדרך כלל לא פסק כתלמוד הירושלמי נגד התלמוד הבבלי, אך צירף לתלמוד הירושלמי מקורות נוספים מספרות חז"ל או ראשונים אשר צידדו בהכרעה מקומית כדעת

דכוי רוחני, לאומי ודתי ושל השמדה. מקומם, חשיבותם והשפעתם של הגורמים היסודיים לקיום היהדות: עם ישראל – תורת ישראל – מדינת ישראל, והקשר ההדדי ביניהם". שם, ההדגשות שלי.

^א בכך הרחבתי את הדיבור, תוך מתן דוגמאות רבות בעבודתי הנזכרת לעיל, הע' א.

הירושלמי. בכך נפתחה הדרך לפסיקה כעמדת הירושלמי נגד הבבלי, מבלי לכפור בכלל הפסיקה המקובל.²¹

ב. פרשנות תכליתית. פעמים שמקור הלכתי ניתן להתפרש באופנים שונים. כיצד יכריע הפוסק אם להרחיב או לצמצם, אם לרבות או למעט? בכמה מפסקיו של הרב גורן ניתן לראות שהוא מבקש לחשוף את תכלית ההלכה שבמוקד הדיון, ופרשנות המקורות נעשית באופן שיתאם את תכלית ההלכה.²²

ג. הכרעה בררנית. יש והכרעתו של הרב גורן מצדדת בדעת מיעוט, וזאת בצירוף טענות כגון "שעת הדחק" או "הפסד מרובה". במקרים אלה ברור שאל מול הכלל "כדאי הוא פלוני לסמוך עליו" עומד הכלל "ויש לחוש לדעת אלמוני". כן ברור שמול הכלל "המיקל יש לו על מי שיסמוך" ניצב הכלל "המחמיר תבוא עליו ברכה". הבחירה כעמדה אחת כנגד השניה מהווה הכרעה אקטיבית לכיוון שנתפס כרצוי.²³

²¹ כך, לדוגמה, בפסקו אודות כיבוי שרפה במחנה צבאי (משיב מלחמה: שאלות ותשובות בעניני צבא, מלחמה ובטחון, חלק א, ירושלים: האידרא רבה ומסורה לעם, תשנ"ד² [להלן: ממ"א]), עמ' רנט), הוא מסיק שלפי התלמוד הבבלי אסור לומר לגוי לכבות שריפה שפרצה בשבת, ואילו לפי הירושלמי אמירה שכזו מותרת (שבת פט"ז ה"ג). הרב גורן אימץ את עמדת הירושלמי, בכפוף לפרשנות שניתנה לה בדברי הבית יוסף (אורה חיים סימן שלד), וראו גם בהע' הבאה.

²² דוגמה לכך מצויה בדיונו אודות טלטול במחנה ללא עירוב טוען הרב גורן שלפי סוגיית הבבלי (עירובין יז ע"ב) הפטור ההלכתי למחנה מלחמה מדיני עירובין אינו תלוי בגודל המחנה, ואילו לפי סוגיית הירושלמי (עירובין פ"א ה"י) מגבלה שכזו קיימת. הרב גורן אמנם אימץ את ההגבלה הנוכרת בירושלמי (ממ"א, עמ' קנז), אך זאת לאחר שהביא תימוכין מדיניהם של הריטב"א (על אתר), מגיד משנה (הל' עירובין פ"א ה"ג) והגר"א (אורה חיים סי' קנח ס"ק כא). הרב גורן ציין לדברי החזון איש (אורה חיים, הלכות עירובין, ליקוטים, סי' קיד, ו) שסובר שההקלה דווקא למחנה בו מקובצים עשרה חיילים, אולם "אם הלוחמים מרובים אבל הם מפוזרים – אינם מצטרפים". הרב גורן מסכים שמבחינה עקרונית ניתן להבין כך את המקורות ההלכתיים, אלא שלטעמו, הבנה שכזו נוגדת את תכלית ההקלה למחנה הלוחם: "והרי דוקא להם חשוב ההיתר הזה של הליכה מחוץ לתחום בשבת, כדי לאפשר להם להתארגן למנין של מתפללים בשבת ובמועד לכל דבר שבקדושה [...] אין צורך שבכל מוצב ומוצב יהא בו עשרה חיילים, אלא כלם מצטרפים לדין מחנה, גם כשהם מפוזרים" (ממ"א, עמ' קנח).

²³ כך לדוגמה הוא הציע דרך הלכתית שתתיר לימודי רפואה לכהנים, על אף שהדבר כרוך בניתוח גופות (יהודים), תוך שהוא טוען "וכדאי הוא בעל היראים לסמוך עליו בשעת דחק גדול מעין זה, שאם לא נסמוך עליו יפקעו הכהנים ממקצוע חשוב זה של הרפואה" (תורת הרפואה: מחקרים הלכתיים בנושאי רפואה (בעריכת ישראל תמרי), ירושלים: האידרא רבה ומסורה לעם, תשס"א, עמ' 243), וממשיך ומסביר: "אין לטעון כנגד זה, שהרי יכול ללמוד אומנות אחרת, ולא דווקא רפואה. התשובה היא – שאין אדם למד אלא מה שליבו חפץ, כמו שאמרו במס' ע"ז (יט, א) לענין לימוד תורה. הוא הדין בשאר חכמות שבעולם, כי יתכן שרק ברפואה שקרוב לליבו יראה ברכה ויצליח, וגם היא מקצוע המפרנסת ומכבדת את בעליה, ונפשו חשקה במקצוע זה" (תורת הרפואה, עמ' 255).

בשלב זה ראוי להדגיש שאין מדובר בגישה אנרכיסטית העושה בהלכה כבתוך שלה. המעיין במרחבי פסיקתו של הרב גורן יוכל לזהות בין בתרי דבריו כוחות סמויים, דוגמת "מהיות טוב אל תהי רע", המרסנים את החדשנות ושומרים על קירבה לפסיקה המקובלת והמסורתית.

הווה אומר, הרב גורן בקש לקשר את המפעל הציוני, הנתפס בעיניו כבעל פוטנציאל משיחי, ולו הוא נאמן בכל מאודו, אל מסורת ההלכה המקובלת מדורי דורות, לה הוא חש מחוייבות בעומק נשמתו.¹⁰ בעיניו של הרב גורן הוטלה עליו האחריות להוכחת התאמתה של ההלכה להוות תשתית לחוקי מדינת ישראל, ולשם כך הוא קרוא לנצל את מלוא הפוטנציאל הגלום בעולמה של ההלכה.

מקרי בוחן

הבה נפנה לבחינת שלוש פסיקות של הרב גורן המבטאות באופן יפה את העקרונות האמורים, ובהן יש כדי להביע את המורכבות שבעשייתו ההלכתית.

מקרה הלן זיידמן

בהיסטוריה של התנגשויות הלכה ומדינה במדינת ישראל ישנו מקום של כבוד לבעיות מתחום "המעמד האישי". כבר במסמך המוכר "מסמך הסטטוס קוו", אשר נכתב בשנת 1947 על ידי הנהלת הסוכנות היהודית ומוען להסתדרות אגודת ישראל העולמית, ישנה הבטחה להתייחס באופן מיוחד לסוגיות מתחום האישות למען לא יפרד העם לשני מחנות.¹¹ היישום של הבטחה זו בא בצורת חוק הקובע שבישראל נישואין וגירושין יכולים להיעשות רק על פי ההלכה. בשנות החמישים סערה הארץ בשל שאלת "מיהו יהודי".¹² העיסוק בשאלה זו ליווה את המדינה במשך שנים רבות, ודי להזכיר את פרשיית "האח דניאל", כומר ממוצא יהודי שבקש להרשם כיהודי, ו"פרשת שליט", בה תבע קצין צה"ל שהיה נשוי לגויה להכיר בילדיו כיהודים.

¹⁰ תיאור של מורכבות גישתו התיאולוגית של הרב גורן לציונות וזיקתה לדיוניו ההלכתיים מצוי במאמרי: "הלכה ציונית-משיחית – הגותו הציונית-משיחית של הרב שלמה גורן והשפעותיה על פסיקותיו ההלכתיות", בתוך: ידידיה צ' שטרן ויאיר שלג (עורכים), הלכה ציונית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (טרם פורסם).

¹¹ ניתוח המסמך והצעה מרתקת לסיבות כתיבתו מצויים אצל מנחם פרידמן, "ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל", בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 1990, עמ' 47-79.

¹² בעניין זה ראו את מאמרו של אליעזר דון-יחיה, "דת, זהות לאומית ופוליטיקה: המשבר בשאלת 'מיהו יהודי' – 1958", בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ב, עמ' 88-143.

הלן שנון, ד"ר לביולוגיה מאוניברסיטת אילינוי, עלתה לישראל לאחר פרידה מבעלה, ולה בת.¹¹ בתחילה התגוררה בקיבוץ מפלסים, ובהמשך עברה לקיבוץ נחל-עוז, שם הכירה את בנימין זיידמן, לו נישאה בנישואין אזרחיים במקסיקו.¹² את כנם הראשון, יהודה, היא ילדה בהיותה גויה. אולם, אז ביקשה להתגייר, אולי מפני שהרתה בשנית. בפנותה לבית הדין באשדוד נענתה בסירוב, ככל הנראה משום שהתגוררה בקיבוץ, והסיכוי לכך שתחיה כשומרת מצוות היה נראה נמוך ביותר. יתר על כן, מאחר ובנימין, בעלה, היה כהן, נדרשה זיידמן מבחינה הלכתית להיפרד ממנו, ולא נראה היה שבכוונתה לעשות זאת.¹³ זיידמן המאוכזבת פנתה ועברה גיור רפורמי. עתה ביקשה להירשם כיהודיה, על מנת שבנה יחשב כיהודי גם כן. מאחר ונענתה שמדינת ישראל אינה מכירה בגיור רפורמי, פנתה בערעור לבית המשפט העליון, ובקשה מזור – על המדינה להכיר בגיור הרפורמי, ולהחשיב את בנה כיהודי.

במערכת הפוליטית היו שדרשו להפקיע מהרבנות את המונופול באשר לנישואין וגירושין, ולאפשר בישראל הסדרת זוגיות אזרחית שלא על פי ההלכה. כמה ימים לפני הדיון בבג"צ חל מפנה דרמטי בפרשה. הרב גורן, שכיהן עדיין כרב ראשי לצ"ה¹⁴, הודיע כי נפגש עם זיידמן והשתכנע כי רצונה להיות יהודיה כנה. לפיכך, הסביר הרב גורן, בתום פגישתו עמה אסף שני דיינים נוספים וגייר את הלן זיידמן, שמעתה קרויה גם רות, בגיור אורתודוכסי, שיכול להיות מוכר על ידי הרבנות הראשית ומשרדי המדינה.¹⁵

מהלכו של הרב גורן שמט את הקרקע תחת הפרופגנדה שהתנגדה לחיוב נישואין וגירושין על פי ההלכה. במערכת הפוליטית היו מי שהביעו שביעות רצון ממהלך זה אשר מנע מבוכה מהממשלה. מאידך, הגיור המהיר עורר גם תמיהה וביקורת, באשר לא תאם את העמדה הרבנית המסורתית, לפיה הגיור הינו תהליך ארוך ומתמשך.¹⁶

¹¹ רבים מהפרטים אודות סיפורה האישי של הלן זיידמן הופיעו בכתבתו של דב גולדשטיין, "תנו לי לחיות בשקט בנחל עוז", מעריב, 19.6.1970, עמ' 11.

¹² לפי החוק, מדינת ישראל הכירה בנישואין אזרחיים שנערכו מחוץ לגבולותיה. בשל כך נפוצו "נישואי קפריסין" ומאוחר יותר גם "נישואי מקסיקו".

¹³ כך לפי נתנאל פישר, *המרת דת ומדינה: מדיניות הגיור של ישראל מהקמת המדינה עד ראשית שנות האלפיים*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א 2011, עמ' 167. ניתוחו של פישר, וקישור פרשיית זיידמן לפרשיות גיור אחרות בשנות השבעים מאירי עיניים, יעויין שם.

¹⁴ תיאור של התפתחות הקשר בין זיידמן והרב גורן והליך הדיון בבית הדין מצוי אצל דניאל דגן, "זאת לתעודה: גב' הלן זיידמן התגיירה כדת וכדין ונקרא שמה בישראל - רבקה", מעריב 16.6.1970, עמ' 3.

¹⁵ יש לציין שמאחר והרב גורן היה רב צבאי, היו שטענו שהוא חסר את הסמכות החוקית לגייר אזרחים. כנגד טענות אלה הכריז הרב עובדיה יוסף על גיורה של הלן זיידמן כהלכה. מאחר והרב יוסף היה אזרח לא היו על גיורו עוררין.

אחד המבקרים את מהלכו של הרב גורן היה הרב יחזקאל אברמסקי, אשר כיהן כנשיא ועד הישיבות בישראל. במכתב אישי פירט הרב גורן את מכלול שיקוליו. הוא הסביר שהאשה שומרת כשרות, אם כי מאידיאולוגיה צמחונית, והוסיף וטען שבגיור יש בכדי להציל את בן-זוגה הכהן מחטאים חמורים. עוד טען הרב גורן כי הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי סבר גם כן שבמקום הפרץ יש להקל בהלכות גיור, ובכך למנוע התבוללות. לאחר פריסת שיקולים הלכתיים נוספים, שיתף הרב גורן את הרב אברמסקי בשיקול ריאלי-פוליטי שלו:

ובנידון דין בודאי שהיה בזה משום הצלת התורה והדת במדינה ובעם, כפי שידוע לי בבירור מה זממו חוגי הכנענים להפיק ממשפט זה, שעמד להתקיים אילו לא הקדמנו רפואה למכה, שנתגיירה כדת וכדין. והגיורת בעצמה ליבה לא היה כלל שלם עמם מלכתחילה; היא חיפשה רק דרך להתייחד. אחרים בקשו לעקור את כל חוקי התורה של הגירות, הנישואין והגירושין במדינה, והרפורמים עמדו לתקוע יתד בלב ישראל, ואחריתה מי ישרנה. ראיתי בסכנה הזאת, וחשתי בה בהיותי זמן קצר לפני כן בתפוצות ישראל בעולם. שמעתי איך שמתנגדי התורה והדת התכוננו לכך, שהנהגה בא הזמן עבורם לתקוע יתד בארץ ולקבל לרשותם את הרבנות, ולהשיג הכרה בכל מה שיעשו בגירות, נישואין וגירושין, עד שהיה חשש גדול להנהיג באופן רשמי חוקי נישואין וגירושין אזרחיים, ח"ו, מה שעלול היה להרוס את כל חיי המשפחה בעם.

והנה ברגע האחרון ממש באה ישועת ה' כהרף עין להצלת המצב, וזכות התורה והרבים עמדה לנו בזה, שיכולנו לקדש שם שמים ושם ישראל, ולהציל את אחדות התורה והעם במדינה ובתפוצות. כי כל הנעשה כאן יש לו מיד השלכה על העם היהודי בגולה. ויותר ממה שכתבתי כאן יש לי באמתחתי, מקורות רבים ללבן ולברר את ההלכה שהיתה כדת וכדין.²²

הנה כי כן, פיו של הרב גורן מלל דברים ברורים: השאיפה להשארת החוק המחייב נישואין וגירושין על פי ההלכה, והרצון לזיכוי הרבים בחיים התואמים את המסורת היהודית, הם אשר הכווינו את פסיקתו. בעיניו הוא לא פסק הלכה שלא על פי המקורות, אלא העצים מקורות המבססים את העמדה ההלכתית שנדרשה בעת הזאת.

²² המכתב מופיע בספר תשובות של הרב גורן שנערך לאחר פטירתו: *תומת הגורן: תשובות כהלכה, חלק שני – יורה דעה*, ירושלים ותל אביב: האידרא רבה וידיעות אחרונות, תשע"ב, עמ' 124 (הדגשות שלי, אי"ה).

"האח והאחות"

הפרשייה הבאה בה אעסוק כאן מערבת סיפור אישי כאוב המעורב בסיפור הלאומי של יחסי דת ומדינה במדינת ישראל. תחילתה של הפרשייה, בדומה למקרה זיידמן, בסוף שנות הששים, אם כי העניין הציבורי בה התעורר רק בשנות השבעים.

עת בקש הנוך לנגר להינשא בדק רשם הנישואין את תעודותיו והודיעו כי הוא פסול חיתון, ולא יוכל להינשא. לנגר הופתע, ורשם הנישואין הסביר שאמו נישאה לאביו בטרם קיבלה גט מבעלה הראשון. בעיית הממזרות לא נגעה רק לנוך, אלא גם לאחותו, מרים, חיילת בשירות סדיר שרצתה גם כן להינשא לבחיר לבה. בצר לה פנתה לרב הצבאי הראשי, הרב גורן, לבקשת מזור.

מאחר והרב גורן היה בתפקיד רשמי בצבא, הוא עזר רק בעצה ותושיה לעורך הדין שניהל את תיקם בבתי הדין. דייני בית הדין בפתח תקווה טענו לממזרות, ובשל טענות הרב גורן ועורך דינם של האחים לנגר נידון העניין גם בבית הדין הרבני הגדול, המהווה ערכאת ערעור על בתי הדין האזוריים. מאחר ודייני בית הדין הגדול לא הגיעו לכלל החלטה, הם החזירו את התיק לבית הדין האזורי להמשך בירור העניין, וכך עבר התיק רצוא ושוב. בישיבה האחרונה בבית הדין הרבני הגדול אומצה עמדת בית הדין הרבני בפתח תקווה, ללא מתן הנמקות.

משמעות ההחלטה היתה שחנוך לנגר, קצין במילואים, ואחותו, חיילת בשירות סדיר, לא יוכלו להינשא במדינת ישראל. העניין עורר סערה. הטענה היתה שהרבנות וההלכה מתנכרות למדינה וגומלות רעה תחת טובה לצעירים שמעניקים את שנותיהם הטובות למען המדינה.

בפגישה שהתקיימה בכיתו של הרב הראשי הספרדי, הרב יצחק נסים, השתתפו אישים חשובים במערכת המדינית הישראלית: שר המשפטים, איש מפא"י, יעקב שמשון שפירא, שר הדתות זרח ורהפטיג, איש המפד"ל, והיועץ המשפטי לממשלה – מאיר שמגר. ההנחה היתה שעל אף שהרב גורן הכיר היטב את התיק לפרטיו, ולטענתו במישור ההלכתי ניתן להתיר את האחים לנגר מממזרותם, הרי שהוא אינו מוסמך לעשות כן, שכן אין בסמכותו לחלוק על פסק דין של בית הדין הרבני הגדול. היחידים שיכולים לערער על פסק הדין האמור הם הרבנים הראשיים, באשר הם ממונים על מערכת בתי הדין בכללותה. הרב יצחק נסים, הרב הראשי הספרדי דאז, ניאות לסידור הבא: הרב גורן יכתוב פסק הלכה מנומק להתרת האח והאחות, והרב נסים יושיב הרכב מיוחד של דיינים שידון מחדש בתיק לאור הערותיו של הרב גורן.⁷²

⁷² תיאור מהלך העניינים מבוסס על סיכומו של הרב גורן את השתלשלות המאורעות, ראו: הרב שלמה גורן, *פסק הדין בענין האח והאחות*, ירושלים: דפוס ממשלת ישראל, תשל"ג, עמ' 191-185. הרכבי הדיינים בבתי הדין השונים הינם: 13.11.55 – הדיינים א' גולדשמידט, י'

הרב גורן אמנם חיבר פסק דין שכזה, אותו הפיץ בין מאה רבנים ובקש את הערותיהם.^{כז} בפתיחת החוברת הוא הבהיר שאין לו כוונה להכריע בדין, אלא רק לעורר את הדיון המחודש:

עלי למסור מודעה רבה שאין בכוונתי בהרצאת דברים בקונטרס זה, כדי להורות נגד חכמי ישראל שישבו על מדוכה זו, ולא מצאו פתח להיתר, כי אם לפענח מקורות חדשים ולפרוס יריעה הלכתית חדשה על מנת להביאה לפני גדולי התורה, כדי שיכריעו בדבר לאור העדויות והמסמכים החדשים שנתגלו על ידינו.^{כח}

ברם, הרב נסים לא הקים את ההרכב המיוחד. האח והאחות נותרו אסורים, והמהומה בתקשורת הלכה וגברה.

ההכרה שהלכה והתחדדה היתה שאם הרב גורן יהיה הרב הראשי הוא יוכל לכנס הרכב דיינים המזדהה עם עמדתו, ובכך להביא להתרת האח והאחות. הלחצים הפוליטיים היו עצומים, ואף התקשורת תרמה את שלה.^{כט} הרב מנחם מנדל שניאורסון, מנהיגה של חב"ד, הזהיר את הרב גורן:

עוד נקודה עיקרית במצב המיוחד בבחירות אלו אשר מנצלים מועמדות כת"ר למלחמה נגד הדיוק בשמירת ההלכה [...] ועוד, אשר דוקא חוגים הידועים בעמדתם לכל עניני תורה ומצות! הם התומכים ומרעישים וכו' למועמדות כת"ר [=כבוד תורתו].^{כו}

היוכוחים סביב מינויו של הרב גורן לרב ראשי חצו גם את מחנה הרבנים הציוניים-דתיים, וכאשר ועד הרבנים של הפועל המזרחי בחר לתמוך במועמדותו של הרב גורן,

בבליקי וש' קרליץ (תל-אביב); 17.5.66 – הדיינים מ' שלזינגר, י' וילנסקי וי' סורוצקין (תל-אביב); 8.10.67 – הדיינים ש' קרליץ, מ' זולטי וש' ת' רובינשטיין (פתח-תקווה); 4.6.69 – הדיינים ש' קרליץ, מ' זולטי וקרייסמן (פתח-תקווה); 20.1.70 – הדיינים י' ש' אלישיב, ש' ישראלי וע' יוסף (בית הדין העליון בירושלים).

^{כז} הרב שלמה גורן, *חות דעת הלכתית בנושא מעמד אישי, ישראל: המטה הכללי-הרבנות הצבאית הראשית, תשל"א*. כעבור שנתיים, אחרי שהרב גורן כבר התיר את הממזרים וערך להם חתונות, הוא שב ופרסם את פסק הדין: גורן, פסק הדין (לעיל, הע' כד). בין שתי המהדורות יש שינויים, שברובם הינם חסרי משמעות, ובמיעוט החשוב אדון אי"ה במקום אחר.

^{כח} הרב גורן, *חות דעת*, עמ' 5.

^{כט} ראו לדוגמה: טוביה מנדלסון, "מהצפוי ברבנות הראשית", *זכר, ד' חשוון תשל"ג*, 12.10.1972, גליון 14501, עמ' 3; ש. פרידמן, "בדרך הקולות והעקלקלות", *המודיע, ה' חשוון תשל"ג*, 13.10.1972, גליון 8328, עמ' 3; הועד להצלת הרבנות הראשית, *המערכה על הצלת הרבנות בישראל והסכנה במועמדותו של הרב שלמה גורן, ירושלים: דפוס עקיבא יוסף, תשל"ג*, עמ' 3.

^{כו} מכתב שהתאריך עליו הוא ימי הסליחות תשל"ב, מועתק באגרות קודש, כרך כז, אגרת י'תפו, עמ' תקיא-תקיב.

נאמנות כפולה להלכה ולמדינה ופתרונה: פסיקתו של הרב שלמה גורן כמקרה בוחן : יז

הודיע הרב שאול ישראלי על עזיבתו את הועד. השדה הפוליטי רחש גם כן. כשהתברר שלפי תנאי הבחירות הנתונים צפוי הרב גורן להפסיד בבחירות, שונו חוקי בחירת הרב הראשי, עד שיובטח שהרב גורן יבחר. ואכן, בחודש אוקטובר 1972 הרב גורן נבחר למשרת הרב הראשי האשכנזי לצדו של הרב עובדיה יוסף.

הרב גורן אכן עמד בדיבורו. בתאריך 19.11.1972, כחודש לאחר שנבחר, הוא הודיע כי הקים הרכב מיוחד של דיינים אשר טיהר את האחים מכתם הממזרות, ובו ביום נישאו הללו עם בחירי לבם.

מהלך זה זכה לתגובות שונות. היו שראו בפעולה זו צורך השעה, והמליכו את הרב גורן כגיבור. "אינני סבור, כי בארץ שלנו ובמציאות שבה אנו חיים נמצא עוד רב אחד בשיעור קומתו, שהיה נכון להשליך נפשו מנגד ולפתור את הבעיה ההילכתית והאנושית בדרך זו. כאן נתגלה הרב גורן כיחיד בדור הרבנים שלו", נכתב בשבועון מפלגת "העבודה".^{כט} ראש הממשלה גולדה מאיר בירכה את הרב גורן,^ל ומשה דיין קבע שאילו הרב גורן החליף את הרב אונטרמן במשרת הרב הראשי לישראל כמה שנים קודם לכן "היו חילוקי-הדעות בין הדתיים והלא-דתיים נדונים באווירה נאותה וחיובית יותר".^{לא} לעומת זאת, היו שביקרו את הרב גורן חריפות. בציניות אופיינית כתב אורי אבנרי בעיתונו:

הפסוק האהוב ביותר על הרב שלמה גורן אינו לקוח מן התלמוד, אלא מהסלנג בצה"ל. כה אמר, מאות פעמים, כשהביאו בפניו בעייה: "יש לי פאטנט!".

השבוע עלה הפאטנט של הרב על כל הפאטנטים הקודמים שלו. גם הוא נלקח ישר ממחסני צה"ל. הכל דמה לפשיטה של יחידה 101, בימים הטובים שבהם מלך רב-אלוף משה דיין על צה"ל, ולידו כיהן בקודש האלוף-הרב גורן.^{לב}

גם בעולם הדתי עצמו לא היתה עמדה אחידה לגבי מהלכו של הרב גורן. בבני ברק כונסה עצרת ובה נערך מעמד קריעה, אבילות על השפלת קרנה של התורה, באשר מהלכו של הרב גורן נתפס ככניעה של ההלכה לדרישות הפוליטיקאים. מילים חריפות ביותר השמיע הרב אלעזר מנחם מן שך:

להוי ידוע, כי בוערת אש, מתלקחת להבה, שורפים את התורה, ותולשים ממנה גוילים גוילים, ויש לזעוק לנוכח שריפת התורה שכוז געוואלד! [...]

כט "פריצת דרך חדשה", אות - שבועון מפלגת העבודה, 23.11.72.
ל ראו לדוגמה: מעריב, י"ד כסלו תשל"ג, 20.11.1972, גליון 8623, עמ' 1.
לא שם, עמ' 2.
לב אורי אבנרי, "זבנג וגמרנו!", העולם הזה, 22.11.72, עמ' 14-15.

יש הטוענים כי הרב הראשי למדן הוא, ברם מאי משמע למדן – אומרים בשם ר' יוסף דובער זצ"ל כי למדן אינו זה היודע ללמוד, כשם שגנב אינו זה היודע לגנוב, אלא הלומד תורה ביראת שמים צרופה הקודמת לחכמתו – לזה למדן יקרא. וזה אשר הביאני לכאן, להודיע קבל עם ועדה, למען יהא הדבר מושרש בלב כל אחד מאתנו, כי הוא אינו רב ופסקיו אינם פסקים, אין לאכול ע"פ [=על פי] הכשריו, ומחוץ למחנה מושבו, ואם מותרים הממזרים לבוא בקהל, הרי שאסור הוא לבוא בקהל. ואין להתייחס כלל לדבריו, ואילו לא תשמעון, וגרוע הוא מהרפורמים, באשר ובדעתו מתחשבים רבים, כי הלא רב הראשי הוא כביכול.⁷⁶

מאוחר יותר אף התפרסמו כרוזים של ועדי רבנים מן התפוצות, ובהם הכרזות נוקבות נגד הרב גורן. כך, לדוגמה, נכתב בכרוז עליו חתום הרב משה פיינשטיין, כנשיא ועד הרבנים האורתודוקסיים:

בדבר ענין הנורא שנעשה בארץ ישראל, שהרב הראשי שנבחר זה לא כבר, כפי שמפורסם, אמר שיכול למצא דרכים בהוראה להקל בשאלות חמורות וגם עשה תיכף מעשה, שהכשיר אח ואחות לקהל אחרי שנאסרו בבית דין חשוב, ועשה עובדא זו רעש בין גדולי התורה שבארץ ישראל, וקבלנו דעת תורה מהגאון ר' יחזקאל אבראמסקי שליט"א, והסכימו לו כל גדולי וראשי הישיבה בארץ ישראל, איך שהם מכריזים שכל פסקיו והוראותיו בטלים [...] גם אנחנו מצטרפים [...] שכל פסקיו והוראותיו בטלים.⁷⁷

מאידך, היו שתמכו במהלכו של הרב גורן גם בתוך העולם הרבני. לפי עדותו של הרב יוסי הראל, הוא התלווה לרב גורן בביקור אצל הרב יחזקאל סרנה, ראש ישיבת 'חברון', בה למד הרב גורן בצעירותו. כשצעירים חרדים קראו לעברו קריאות גנאי נזף בהם הרב סרנה, ואמר: "אתם יודעים על מי אתם מדברים?! זה גאון בתורה!"⁷⁸ בציונות הדתית אמנם היו שהסתייגו ממהלכו של הרב גורן, אולם דמויות מפתח צידדו בו. בחוברת שהופצה על ידי המפד"ל היו ראיונות עם הרב כתריאל פישל טכורש, רבה של תל אביב, והרב צבי יהודה קוק, ראש ישיבת מרכז הרב, ודמות דומיננטית בין רבני הציונות הדתית

⁷⁶ הרב אלעזר מנחם מן שך, מכתבים ומאמרים ממרן הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך שליט"א, א-ב, בני-ברק: חש"מ, תשמ"ח, עמ' עג.

⁷⁷ ההודעה הובאה בצד הפנימי של עטיפת גליון הפרדס 47:4 (ינואר 1973). בתוך החוברת, עמ' 24-26 הובאו מודעות נוספות, מישראל ומן העולם, הקוראות שלא לראות ברב גורן רב. בין החתומים על המודעות ניתן למנות דמויות מפתח כמו הרב יחזקאל אברמסקי, ר' חיים שמואלביץ, הרב אלעזר מנחם מן שך, הרב יעקב ישראל קניבסקי, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שמואל הלוי ואזנר, הרב נתן געשטטנר, ר' משה שטרנבוך והרב שלמה זלמן אוירבך.

⁷⁸ כך אצל יאיר שלג, משוח מלחמה: סיפורו של הרב שלמה גורן, פרק עשירי (טרם פורסם). אני מודה ליאיר שלג שנתן בי אמון והעמיד לרשותי את טיוטת ספרו.

של אותם הימים, אשר צידדו ברב גורן.¹⁷ הרב צבי יהודה קוק אף הביע דעתו שבהיבט ההלכתי יש צדדים לכאן ולכאן, וההכרעה נוטה אחר העמדה הבסיסית באשר ליחס לשיתוף פעולה עם הציבור החילוני בישראל:

הרב הראשי הוכיח, שבמיקרה זה לא היתה גירות, ואילו המתנגדים אינם משיבים תשובה שיש בה משקל וטעם. הודעות כלליות, ללא הוכחות, אי-אפשר לקבל אותן. ידוע, ש"מועצת גדולי התורה" של אגודת-ישראל מתנגדת לרבנות הראשית. זו שיטתה והיא הקובעת.¹⁷

אחר הראש הולך הגוף. מקור התורה של המזרחי עיצב אותו בדמותו, והיפוכו ב"אגודה". כאן [בציונות הדתית, אי"ה] אחדות-ישראל כיסוד היסודות, ושם [באגודת ישראל, אי"ה] קרע בין יהודים ליהודים.¹⁷

בהקשר זה מעניין גם לציין את טיב הסיקור לו זכה העניין בעיתון לונדוני:

Rabbi Goren's coup, which by-passed normal Bet Din (rabbinical court) procedure and avoided involving Rabbi Ovadia Yosef, the Sephardi Chief Rabbi of Israel, caused a sensation all over the country (Israel, AY" H). His action pushed almost every other topic out of the head-lines for 24 hours... [p. 3.] The middle-of-the-road religious section of the population represented by the National Religious Party and most non-observant Israelis, who form the majority, now regard Rabbi Goren as a folk hero.¹⁸

הנה כי כן, טענות הרב שך על כך שהרב גורן חסר יראת שמיים, טענותיו של הרב צבי יהודה קוק על כך שההתנגדות לרב גורן נובעת מחוסר באהבת ישראל, כמו גם הסיקור התקשורתי, מלמדים על ההבנה שהפסיקה ההלכתית במקרה זה אינה מנותקת מעמדות אידיאולוגיות הנוגעות לחברה הישראלית. מצד אחד עמדו אלה שראו בעין שלילית את מציאת הדרך ההלכתית לפתרון הבעיה והסערה הפוליטית, ומאידך עמדו אחרים, שראו בכך מעשה גבורה אמיץ מצדו של הרב גורן.¹⁸

¹⁷ פנחס פרבר (עורך), *הרבנות הראשית – רבנות לעם כולו*, תל-אביב: המחלקה להסברה בכתב של המפלגה הדתית לאומית המזרחי-הפועל המזרחי, תשל"ג 1973.

¹⁸ פרבר, *רבנות לעם כולו*, עמ' 10.

¹⁹ פרבר, *רבנות לעם כולו*, עמ' 11.

²⁰ "Goren's coup on mamzerim", *Jewish Chronicle*, 24.11.1972, 18 Kislev 5733, No. 5405, pp.1-3.

²¹ מעניין לציין שההתנגדות למהלכיו של הרב גורן לא פסקה עד זמננו. בעקבות פרשיית "האח והאחות" פרש הרב יוסף שלום אלישיב מחברותו בבית הדין הגדול של הרבנות הראשית

נראה שהרב גורן עצמו היה מופתע מעוצמת ההתנגדות לו. במסיבת עיתונאים שכינס לביתו הוא קרא לרבנים להפסיק את המחאות, ולהיפגש לשיחה עמו בה יוכל להבהיר את עמדתו:

אף פעם לא אמרתי שיקבלו את דברי, רק שיזמינו אותי לבוא ולשאול על סמך מה חתמתי^{מא} [...] אני שואל ראשי-ישיבה וגדולי תורה אלה, שאינם משמשים כרבנים בפועל בשום מקום ואין להם שום מעמד של דיינות, איך הוציאו פסק-דין עלי בלי לשמוע אותי, בלי לראות את החומר, ובלי אפילו לנסות לבוא איתי בדברים?^{מב}

במכתבים אישיים מאותם הימים הוא כתב בטון חריף ביותר. הוא הציג את ההתנגדות לו כרדיפה שאינה עניינית, ואת עצמו כמי שמבקש לייקר את מעמד התורה בחברה הישראלית. כך הוא כתב אל מכתב לרב אליעזר ברנשטיין, נשיא הסתדרות הרבנים בארה"ב, בתאריך כ"ח בטבת תשל"ג, 2.1.1973:

מערכת המשמחה הזדונית ומסכת השקרים שרקמו אנשי האגודה ועושי דברם מסכיב ל"היתר" סופה לנחול כשלון חרוץ, כי תורה לא בשמים הוא, כל אחד יוכל כעת להוכיח, בדברי האמת לאמיתה של תורה עליהן מבוסס ההיתר... [עמ' 2] אני סמוך ובטוח בע"ה שאם נעמוד כחומה בצורה נגד בני חושך אשר פיהם דבר שוא וימינם ימין שקר המנסים להשתלט עלינו ולהכתיב לרבני ישראל ודייניו את פסק הדין וההוראות, נצליח בדרכנו דרך התורה האמת והשלום. הבה נמשיך להתקדם בדרך התורה הרצופה, נסע ונלך לאורו הגדול של גאון ישראל אהבו ואהובו פארו והדרו, מרן הגרא"ה קוק זצ"ל, שהתווה את דרכי המחשבה ההוראה והעשייה, לא נרתע מפני איש ולא נחת בפני מהלכי אימים.^{מג}

זאת ועוד, עם היבחרו הודיע הרב גורן שיפנה אל גדעון האוזנר בבקשה שיסיר מעל שלחן הממשלה את הצעת החוק להנהגת נישואין אזרחיים במדינת ישראל.^{מד} פעולה זו

לישראל. לאחרונה נדפסה ביוגרפיה אודותיו ובה הוקדש מקום רחב לפרשיות הלן זיימן והתרת הממזרים תחת הכותרת "מלחמתו נגד מפירי התורה בקרב הרבנים המזוייפים", ראו: י' סג"ל, *השקדן: פרקי מופת אודות יגיעה ופירות משקידתו בתורה של רבינו רשכבה"ג מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א*, א, ירושלים: הוצאת המחבר, תש"ע, עמ' 178-203.

^{מא} בהקשר זה מעניינת עדותו של הרב אברהם הורביץ, *ארחות רבנו*, עמ' קעד, לפיה הרב קנייבסקי התמודד עם טענה מעין זו שהעלה הרב גורן שהושמעה באזניו בשם האדמו"ר מגור: "אמר מו"ר כתגובה על מה שספר לו מרן הגאון הרב שך (שליט"א) זצ"ל ששמע לשה"ר [=לשון הרע] כאילו האדמו"ר מגור אמר, האם ראו את הקונטרס שלו שצועקים עליו, אולי יש בזה משהו, ע"ז ענה מו"ר, שידוע שאין בזה כלום, כי אילו הי' בזה איזו סברא אחת להתיר, כבר אונטרמן(!) הי' מתיר".

^{מב} אברהם רותם, "הרב גורן: גם אם יקרעו קריעה – אני אמשיך ללכת בדרכי", *מעריב*, 24.11.1972, עמ' 5.

^{מג} אוסף משפחת גורן, תיקייה: מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פסה"ד.

נאמנות כפולה להלכה ולמדינה ופתרונה: פסיקתו של הרב שלמה גורן כמקרה בוחן : כא

צלחה, ובתגובה לצעדיו של הרב גורן הכריז האוזנר שיפנה לוועדת מפלגתו (ליברלים עצמאיים) וכי הוא צופה שזו תסכים להסרת הצעת חוק הנישואין אזרחיים.⁷⁷ צעדיו של הרב גורן לא השפיעו רק בזירה הפוליטית. בראיון שערך מתי גולן עם חנוך ומרים לנגר הוא שאלם לגבי עמדתם באשר לחוק נישואין אזרחיים שהציע האוזנר. האחים הביעו התנגדות, וקבעו שיש להתמודד עם הבעיות ההלכתיות בדרכים הלכתיות. דני, בעלה הטרי של מרים קבע:

הדת היא דבר חשוב למדינה. היא מחזיקה את היהדות ובגללה אנו ממשיכים להתקיים כעת. אין לי טינה כלפי אף אחד, אלא רק כלפי הסחבת שנמשכה שבע שנים. תמיד שאלתי את עצמי: מדוע אי-אפשר לגמור עם זה.

ומרים החרתה החזיקה אחריו:

הדת היא שליכדה את העם היהודי. לא ייתכן לקיים שתי רשויות – חילונית ודתית. מי שדורש להפריד את הדת מהמדינה אינו חושב מספיק על ההשלכות לגבי שלמות העם ואופיה היהודי של המדינה. אם אתה יהודי אתה קשור לדת היהודית.

בסיכום הדברים, נראה אפוא שהמניע העיקרי של הרב גורן לא היה רק הדאגה לאושרם של חנוך ומרים לנגר,⁷⁸ אלא שבעיניו על כפות המאזניים עמד חוק הנישואין וגירושין בישראל, ומעמדה של הדת במדינה היהודית. בדומה למקרה זיידמן, גם במקרה האח והאחות סבר הרב גורן שיש להימנע מפסיקה הלכתית שתרחיק את הקהל הישראלי מהתורה ויש להעדיף פסיקה חדשנית שתקרב את עם ישראל למסורת ישראל.

בשלב זה עלינו לנסות ולהבין מה היו השיקולים ההלכתיים שהציג הרב גורן. ובכן, הרב גורן הציג רצף של טענות הלכתיות. ראשית, אמם של חנוך ומרים, חווה, הכירה את בעלה הראשון, אברהם בורקובסקי, בהיותו גוי. שמו העברי, בו הוכר בישראל, אמנם היה אברהם, אך שמו המקורי היה בולק. היא היתה נערה כבת ארבע עשרה, והוא היה מבוגר ממנה בלמעלה מעשר שנים. החברות בין הנערה היהודיה לבן זוגה הגוי היתה למורת רוח

⁷⁷ כך בכותרת עיתון *דבר*, ח' חשון תשל"ג 16.10.1972, גליון 14504, עמ' 1: "גורן ויוסף נבחרו רבנים ראשיים: הרב גורן מבקש מהאוזנר אשראי של שנה".

⁷⁸ מעריב, י"ד כסלו תשל"ג 20.11.1972, גליון 8623, עמ' 1.

⁷⁹ כך כתב בחוברת שפרסם: "תחילת התענינותי בפרשה אנושית מזועזעת ורווית-צער זו, בשנת תשכ"ח [...] מצבם הנפשי של שני הצעירים התערער מאד, והם מצאו פורקן נפשי במשרדי במטכ"ל ופתח לתקוה ולנחומים. בכל עת אשר הרגישו שמר להם היו באים אלי להזויל דמעות, ולבכות את מר-גורלם [...] התחלתי להתענין בגורלם המר. התקשרתי מיזמתי עם עורך הדין שלהם [...] נוכחתי לראות שמבחינה הלכתית ישנו זיק של תקוה" (עמ' 3 בעמ' ההקדמה).

להוריה. בשלב כלשהו פשטה בעיירה לוקוב, בה גרו השניים, השמועה כי בולק התגייר והשניים נישאו בחתונה ביתית.

הרב גורן תקף את עצם עובדת הגיור של בולק בורקובסקי. כשנשאל על דבר גיורו לא זכר את פרטי הגיור. הוא טען שהברית נעשתה בבית חולים, וכלל לא ידע שהיה אמור לבוא בפני שלושה דיינים. לדבריו הרב המקומי גייר אותו, ולא בית דין.

לטענת הרב גורן, אף אם היה גיור, הרי שהוא היה בכפיה. הרב גורן הביא עדים שגרו בלוקוב בתקופה האמורה, והללו סיפרו שאבי הנערה היה עשיר, והוא כפה על בולק את הגיור נגד רצונו.

נוסף לכך, לדעת הרב גורן, אף אם לגיור היה תוקף, הרי שיש להפקיע אותו. הרב גורן הביא מסמכים של עובדת סוציאלית של עיריית תל אביב, ולפיהם לבורקובסקי נולד בן אותו הוא הטביל לנצרות בתל אביב. יתר על כן, הוא המשיך לבקר בכנסיות בתל אביב, והובא גם עד שידע לספר שאכל עם בורקובסקי חזיר ביום הכפורים.

הרב גורן הציע צדדים נוספים להתרת האחים. גם אם הגיור היה תקף ואין להפקיעו, הרי שאין כל ראייה לכך שבני הזוג נישאו. לחווה לא היתה כתובה, ואין בנמצא עדים שהיו בחתונתם.

לבסוף, לפי ספר העיטור גיטו של מומר אינו תקף מדאורייתא, וכחו כהפקעת קידושין. על כן, טען הרב גורן, מאחר ובורקובסקי פקד את הכנסיה, יש לראות את גיטו כגט של מומר, והרי שבנותנו את הגט הפקיע את קידושיו מעיקרא. נמצא שאף אם הגט ניתן לאחר נישואיה לאביהם של חנוך ומרים, הרי שנישואיה הראשונים הופקעו.

מעתה, טען הרב גורן, אם בולק בורקובסקי אינו יהודי או שהוא יהודי שלא נישא לחווה, הרי שכשהחתנה עם אביהם של חנוך ומרים היא היתה פנויה, והשניים אינם ממזרים. במילים אחרות, ההחמרה בדינו של בורקובסקי היא המהווה את הפתח להקלה במעמדם של האחים לנגר.

הרב גורן היה מודע למורכבות הנושאים ההלכתיים עליהם התבסס. לפיכך, משרבתה המהומה הוא פרסם נוסח מורחב של פסק ההלכה בעניין.¹⁷² חוברת זו, המונה כמאה וחמישים עמודי דיון הלכתי, מלמדת על דרכו של הרב גורן בפסיקה. הוא מונה ומפרט דעות שונות ומחלוקות, ונראה שאין כוונתו לשכנע שפסיקתו היא הפסיקה האפשרית היחידה, אלא שהיא פסיקה מבוססת היטב במקורות ההלכתיים.

¹⁷² הרב גורן, פסק הדין (לעיל, הע' כד). העובדה שמוסדות המדינה הדפיסו את פסק הדין של רש"ג עוררה ביקורת בקרב מתנגדיו. כך לדוגמה כתב מנהיג הזרם הליטאי באותה תקופה, הרב אלעזר מנחם מן שך, *מכתבים ומאמרים ממרן הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך שליט"א*, ג, בני ברק, תשמ"ח, עמ' צח: "הגידו נא רבותי, וכי יש צהוק גדול מזה. למה הדפיסו רק פסק זה, ולא פסקים אחרים מהרב הראשי שלהם? הדפיסו פסק זה מפני שזהו פסק נגד התורה, זהו פסק שעוקר לאו בתורה, זהו פסק שלהם, ולא פסק של איזה רב שכשר להורות ולפסוק, זהו פסק שהוציא אחרי שביזה [את] כל גדולי [ה]תורה מימות עולם, עד התנאים והאמוראים לחוות דעתו המורעלת מספרי המינים".

דומני שבפרשיה זו יש ביטוי להלך המחשבה של הרב גורן: מצד אחד הוא מכיר את המסורת ההלכתית על שלל הטענות וכיווני המחשבה שיש בה, ומאידך הוא מכיר את החברה הישראלית והנהגתה הפוליטית. האתגר העומד בפניו הוא כיצד לחבר בין שני צדדי המשוואה, וכיצד להביא את החברה הישראלית לראות בהלכה מערכת היקרה ללבה ושיכולה לתרום לה. בשל כך הוא בחן את כלל האפשרויות ההלכתיות, וביסס את העמדה ההלכתית התואמת את רחשי הלב של החברה הישראלית. באופן זה, כך תקוותו, יעלה בידו לקרב את ישראל לאביהם שבשמיים, ואת חוקי המדינה לדרכה של תורה.

הכניסה להר הבית

בשתי הסוגיות בהן דנתי לעיל, הרב גורן בקש להגן על מעמדה של ההלכה במסגרת חוקי מדינת ישראל. בסוגיה הבאה, שאלת היתר הכניסה להר הבית, המצב מורכב יותר: ברובד הגלוי הרב גורן מצהיר שפסק ההלכה שלו מבקש להשפיע על קובעי המדיניות לשמור על הריבונות הישראלית בהר הבית, גם במסגרת הסכמי השלום עם הפלסטינים. לדעתי, ברובד הנסתר הרב גורן בקש להציע עמדה רבנית אשר מחד תגן על הריבונות הישראלית בהר הבית, ומאידך תיזהר מלהביע תמיכה, אפילו במשתמע, בפעילות טרור נגד מבני הדת המוסלמיים שבהר.^מ

כבר בשנת תשכ"ב, בכינוס הארצי החמישי לתורה שבעל-פה, נשא הרב גורן הרצאה שכותרתה "חידוש העבודה בתקופת בר-כוכבא",^מ ובה טען כי במידה והר הבית יכבש ישנה חובה הלכתית להקים בו את המקדש.¹ הדיון התיאורטי הפך בתוך מחצית העשור לדילמה מעשית.

^מ דיון בבירור עמדתו של הרב גורן בעניין הכניסה להר הבית תוך השוואה לפוסקים ציוניים-דתיים אחרים מצויה במאמר שכתבתי במשותף עם ידידי ד"ר אליאב טאוב: "The Place of Religious Aspirations for Sovereignty over the Temple Mount in Religious-Zionistic Rulings", in: Marshall. J. Breger, Yitzhak Reiter and Leonard Hammer (eds.), *Sacred Space in Israel and Palestine: Religion and Politics*, London and New York: Routledge, 2012, pp. 139-167. הדיון כאן תמציתי יותר, ודברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר.

^מ כך בסיכומו של י"ש, "הכינוס הארצי החמישי לתורה שבעל-פה", *תורה שבעל פה* (תשכ"ג), עמ' 1.

¹ "הרב גורן בכינוס לתורה שבע"פ: אילו היינו כובשים היום את הר-הבית היינו מחוייבים לבנות עליו בית-המקדש", *דבר*, 15.8.1962, עמ' 4; דיווח זהה הופיע באותו היום, תחת אותה כותרת גם בעיתון *חירות*. יש לציין שבזמן הויכוח בשאלת הר-הבית לאחר מלחמת ששת הימים הרב גורן הבהיר שאינו מתכוון שעל מדינת ישראל לבנות מקדש מיידי, אלא להקים בית תפילה ליהודים, ראו לדוגמה: רות בונדי, "הרב וריבו", *דבר השבוע* – מוסף ערב שבת של "דבר" 40 (13.10.1967), עמ' 3-5. פרופ' יעקב לוינגר הביע דעתו שנסיגה זו של הרב גורן הינה טקטית, ותכליתה קידום עניינו של הרב הבית עד לכדי השלמת החזון – בניין

בימי הלחימה של מלחמת ששת הימים, הרב גורן הצטרף לכוחות שלחמו בגיזרה הדרומית. במהלך הלחימה הוא התוודע לכך שכוחות צה"ל הגיעו לירושלים ועורכים שם קרבות. הרב גורן עזב את הגיזרה הדרומית ונסע במהירות לירושלים, שם פגש את עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז באותם הימים. נרקיס פנה לרב גורן והתעניין בנעשה בדרום, ואילו זה האחרון מחה: "מה חשוב הדרום, ירושלים והר-הבית, הם העיקר!". השניים סיכמו שנרקיס יצרף את הרב גורן לכוחות הפורצים לירושלים, ובלבד שהלה ידאג להביא עמו שופר.⁸¹

במוזיאון רוקפלר, שם התרכזו כוחות צה"ל, הרב גורן הסביר את בואו כך: "באתי הנה להיכנס לכותל המערבי, לכבוש את [הר] הבית, ולכבוש את הכותל המערבי, ואת העיר העתיקה, ולערוך את התפילה הראשונה בציבור ליד הכותל המערבי, עם מוטה [גורן] ועם כל יחידת הצנחנים".⁸²

הרב גורן אכן הצטרף לכוחות שכבשו את העיר העתיקה, בידי ספר תורה והוא קורא קריאות עידוד. כשניסה קצין המבצעים של גדוד 28 לעצור את התקדמותו של הרב גורן, הוא מאן ודרש "אל תתחצף", ואף למפקד הגדוד הוא הבהיר: "אותי לא יזיזו אהורה".⁸³ עם הצנחנים הגיע הרב גורן להר-הבית, ובמרחביו, וכיפת הסלע בכלל, הוא סייר תוך כדי תקיעה בשופר שהוכן מראש.⁸⁴ רק לאחר מכן, הוא ניגש לכותל המערבי, שם אמר "קדיש" ו"אל מלא רחמים" לזכר הנופלים,⁸⁵ והצטרף לשירת הלוחמים.⁸⁶

המקדש, ראו הנ"ל, בין שיגרה לחידוש: קוים למחשבת היהדות בזמננו, ירושלים: דעות, תשל"ג, עמ' 131.

⁸¹ לפי עדותו של עוזי נרקיס, אחת ירושלים, תל-אביב: עם עובד, 1975, עמ' 161-162 (להלן: אחת ירושלים).

⁸² כך בהקלטה אותה ניתן לשמוע בתכנית רדיו ששודרה ברשת 'מורשת', מצוי במרשתת בכתובת:

<http://www.iba.org.il/moreshet/moreshet.aspx?classto=InnerKlali&enti ty=642784&type=1&topic=952> (נצפה בתאריך 9.3.2013). דבריו של הרב גורן מתחילים בדקה 15:25.

⁸³ לפי עדותו של מפקד חטיבת מילואים של הצנחנים דאז, מרדכי (מוטה) גור, הר הבית בידינו!: קרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים, כ"ו-כ"ח אייר תשכ"ז, תל-אביב: מערכות, משרד הבטחון, תשל"ד, עמ' 321 (להלן: גור, הר הבית).

⁸⁴ הרב מנחם הכהן מעיד על כך שבביתו ישנה תמונה של הרב גורן במבנה כיפת הסלע, ראו: שלום כהן, שיח אחים – על "מלחמות היהודים", תל-אביב: זמורה-ביתן, תשמ"ז 1987, עמ' 125. תמונה כזו אכן התפרסמה אצל שבתי בן-דב, סולם למלכות ישראל היעודה: כתבי שבתי בן-דב, חלק ג (בעריכת יהודה עציון), ירושלים: סלמות, תשס"ז, עמ' 171. לאחרונה פורסם ברשת האינטרנט סרטון משידורי הטלוויזיה הישראלית, ובו ניתן לראות את כניסת הרב גורן לכיפת הסלע (נצפה בתאריך 9.3.2013): <http://www.youtube.com/watch?v=SuLOLj-vUWI> (הכניסה נערכה משניה 37 ואילך).

⁸⁵ גור, הר הבית בידינו, עמ' 333; נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 250.

⁸⁶ בהקלטת הרדיו מורשת, דקה 21:15 ואילך, ניתן לשמוע את הרב גורן שר ומעודד את החיילים לשיר עמו "לשעה הזאת בירושלים" (פרפראזה על השיר המוכר "לשנה הבאה

באותה שנה הרב גורן תיאר את המחשבות והרגשות שמילאוהו באותה השעה. הוא חש פעמי משיח, וסבר שמן הראוי היה לפוצץ את המסגדים, ולכל הפחות לשלם למוסלמים פיצוי בעבור עזיבתם את ההר.¹¹ יתכן אף שדרש זאת ממשה דיין בישיבת מטכ"ל.¹² כעבור שנים הרב גורן טען כי אמנם הרהר בכך, אך מחשבותיו לא היו רציניות, שכן ברור היה לו שהמדינה לא היתה מוכנה לצעד שכזה, ואף אילו נקטה בו, הרי שהיתה בונה מחדש את המסגדים.¹³

לאחר כיבוש ההר, הרב גורן ארגן מדידות שנערכו על ידי חיילי חיל ההנדסה. מגמתו של הרב גורן היתה לקבוע היכן הר הבית עמד המקדש, באשר לדעתו, לשטחי ההר שעליהם לא עמד המקדש אין כל איסור הלכתי להיכנס. הרב גורן ייסד מניין שהתפלל בשטח המותר, מתוך מגמה שבעתיד אף יבנה בו בית כנסת. תפילות אלה לא עוררו עניין מיוחד, אך תפילה שהרב גורן ארגן בתשעה באב באותה שנה עוררה מחאה בעולם המוסלמי. כעבור כמה ימים, כשהרב גורן ביקש לקיים תפילה המונית בשבת "נחמו" בהר הבית, נחליץ דוד בן-גוריון ותבע למנוע את מימוש תוכנית זו. ועדת שרים שדנה בעניין כניסת יהודים להר הבית, קבעה שיש לאסור על יהודים את התפילה בהר. הרב גורן הזדעק כנגד קביעה זו, ובמכתב נרגש הוא התחנן שיחזרו בהם. לדידו, התפילה בכותל המערבי מסמלת את הגלות, ואילו הר הבית הוא גולת הכותרת של שיבת ישראל לארצו. אין כל כוונה, כך הוא הדגיש, לפגוע בהר. הבקשה היחידה היא שיהודים יכנסו להר, ויתפללו בו. אולם תחנוניו של הרב גורן לא נשאו פרי, והאיסור עמד בתוקפו.¹⁴ לענייננו חשוב לציין שאת המוטיבציה לארגון תפילות אלה הרב גורן הסביר בכך שיש להפגין את הזיקה בין עם ישראל להר הבית.¹⁵

פעילותו של הרב גורן למען זכויות היהודים בהר הבית התחדשה לאחר מינויו לתפקיד הרב הראשי לישראל. לאחר שהסתיימה המלחמה, התפרסם כרוז עליו היו

בירושלים). דיווח עיתונאי על שירה זו מצוי אצל יונה כהן, "ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה – תפילת מנחה ראשונה ליד הכותל", *הצפה*, 8.6.1967, עמ' 1.

¹¹ נדב שרגאי, *הר המריבה: המאבק על הר-הבית – יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967*, ירושלים: כתר, 1995, עמ' 29 (להלן: שרגאי, הר המריבה).

¹² כך לפי חגי סגל, "אחיים יקרים": קורות "המחתרת היהודית", ירושלים: כתר, 1987, עמ' 47 (להלן: סגל, אחים).

¹³ שרגאי, הר המריבה, עמ' 29-30. יצויין שנרקיס עצמו סיפר שהרב גורן ביקש ממנו לפוצץ את המסגדים. עדותו זו מצוטטת במחקרים שונים העוסקים בהר הבית, אך מבלי להזכיר את הכחשותיו של הרב גורן עליהן דיווח שרגאי.

¹⁴ שרגאי, הר המריבה, עמ' 30-34.

¹⁵ כך בדיווח עיתונאי תחת הכותרת "הרב גורן לא יערוך תפילה בהר-הבית בשבת", *זכר*, 17.8.1967, עמ' 2: "הרב הסביר את צעדו זה באמרו, כי על העם היהודי להפגין זיקה למקום בו היה בית-המקדש".

חתומים מאות רבנים, ובו נאמר כי הכניסה להר הבית אסורה מבחינה הלכתית.²⁰ עמדה שכזו נקטה גם הרבנות הראשית.²¹ לאחר מינויו לרב ראשי, הרב גורן פנה לחברי מועצת הרבנות הראשית בבקשה לדון מחדש באיסור הכניסה להר הבית. בחודש מרץ 1975 הוא הרצה את דבריו בפני חברי המועצה. הרב גורן הסביר שהוא אינו מבקש להתיר הסתובבות בהר כולו, אלא רק בשטחים בהם ניתן לקבוע בוודאות שהמקדש לא עמד עליהם. כמו כן, היתר הכניסה יותנה בכך שהנכנסים להר יעברו סדרי טהרה כהלכה. הצעתו של הרב גורן נתקלה בהתנגדות חריפה. החלטת המועצה היתה שעל הרב גורן להגיש את טענותיו בכתב, ואז עמדתו תידון מחדש.²² כחודש לאחר מכן כבר ידע גיסו של הרב גורן, הרב שאר-ישוב הכהן, לספר כי החיבור מוכן להדפסה.²³ אולם, לאכזבתו של הרב גורן, גם בכך לא היה די, ומועצת הרבנות לא שבה לדון בטענותיו. הרב גורן מצדו לא פרסם את חיבורו והשעה את פעילותו למען הכניסה להר הבית למשך שנים. רק בסוף השליש השני של שנות השמונים הוא החל לקרוא שוב לכניסה להר הבית, ובשנת 1992 ראה ספרו אור.²⁴

שתי שאלות חשובות ינחו את דיוני בעמדתו של הרב גורן: האחת, מהן הטענות המצדיקות את הכניסה להר הבית, והשניה, מדוע התעכב בפרסום עמדתו בתורת פסק הלכה עד לראשית שנות התשעים.

ובכן, בספרו של הרב גורן מאות עמודים המהווים דיון הלכתי ובו הבחנה בין אזורים אליהם מותר להיכנס לבין שטחים שהכניסה אליהם אסור, וכן בירור מגבלות הלכתיות שונות על הכניסה. הטענה העיקרית המוליכה את קו המחשבה לאורך הספר היא ששטח ההר היום גדול מזה שבעבר, ולכן לא כולו מוקדש בקדושת המקדש. בירור מציאותי של השטח המקורי והצבעה על איזורי הקדושה, תוציא מן הכלל איזורים מסויימים, ואליהם הכניסה מותרת.

²⁰ רשימה ביבליוגרפית לפסקים האוסרים או מתירים את הכניסה להר הבית או לחלקיו מצויה אצל שמואל ברקוביץ, *מה נורא המקום הזה! קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל*, ירושלים: כרטא, תשס"ו 2006, עמ' 111, הע' 514.

²¹ על עמדותיה של מועצת הרבנות הראשית לדורותיה ראו אצל יואל כהן, "הרבנות הראשית ושאלת הר הבית", בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), *הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה*, ב, ירושלים: היכל שלמה, תשס"ב, עמ' 763-786.

²² Yoel Cohen, "The Political Role of the Israeli Chief Rabbinate in the Temple Mount Question", *Jewish Political Studies Review* 11:1-2 (Spring 1999), by ff. 35.

²³ הרב שאר-ישוב כהן, "ושם נעלה ונראה", בתוך: י' גליס (עורך), *הר הבית – מקומו וגבולותיו: הרצאות שהושמעו בשני ימי עיון כ"ב-כ"ג בניסן תשל"ה* (3-4.4.75), ירושלים: עיריית ירושלים והמכון ללמודי היהדות ש"י המדרשה הגבוהה לתורה, תשל"ה, עמ' 11.

²⁴ הרב שלמה גורן, *ספר הר הבית: משיב מלחמה חלק רביעי – מחקר הלכתי והיסטורי מקיף על הר המוריה ומקום המקדש בצירוף מפות מעודכנות*, ירושלים: האידרא רבה ומסורה לעם, תשס"ה² (להלן: ממ"ד).

לצד הטיעון הזה מופיע לאורך הספר אמירות שונות לפיהן החיבור נועד להתיר את הכניסה כנגד מגמת המדינאים, אשר מוכנים לוותר על הריבונות הישראלית בהר הבית כחלק משיחות השלום עם עמי האיזור. כאן, השאיפה לריבונות אינה מהווה שיקול להיתר הכניסה, וכל כוחה בכך שהיא מניעה את הרב גורן לדון את הדיון ההלכתי, ואולי אף לתור אחרי מקורות הלכתיים מקילים.

הלך מחשבה זה מובע בפסקה בה הצהיר הרב גורן על מטרות חיבורו (ממ"ד, עמ' 42-43):

לאור כל האמור, וכדי שלא יוכלו מסגירי הר הבית לגויים לתלות את הקולר [עמ' 43] ברבנים האוסרים לעלות לשם, החלטתי לחקור, ולמדוד ולברר, את ההלכות הקשורות עם הר הבית ומקום המקדש, לתחם תחומין המותרים והאסורים בכניסה, וכן לקבוע את סדרי הטהרה שיש לנהוג לפני העליה להר.¹⁰

אולם, לאורך הספר ישנן כמה נקודות בהן מתברר שלרב גורן עמדה אחרת, ולפיה השאיפה לריבונות על הר הבית איננה רק גורם מניע לביטול הלכתי מיקל, אלא היא מהווה בעצמה שיקול בעל תוקף הלכתי. לדעת הרב גורן, ההלכה מחייבת את ניקוי המקדש, ובמקרה שאין אנשים טהורים שיעשו זאת, מותרת הכניסה להר הבית ולשטחי המקדש אף לטמאים. לדעתו, אם ניקוי המקדש מתיר כניסת טמאים, הרי שעל אחת כמה וכמה שהכשרת הר הבית לבניין המקדש תהיה מותרת, גם לטמאים.¹¹ מטעם זה היתה הכניסה להר הבית מותרת בשעת כיבושו במלחמת ששת הימים, ומטעם זה תהיה הכניסה מותרת במידה שיש בה כדי לחזק את הריבונות הישראלית בהר הבית (ממ"ד, עמ' 41):

אין ספק שבמקרה כזה, כאשר קיימת סכנה להשתלטות נכרים על הר המוריה, מותר אפילו להכנס לשטח העזרה, כדי לא לתת להם חניה בהר ה', כי העליה של היהודים על ההר במצב זה נחשבת ככיבוש וחזקה ומניעת השתלטות זרים עליו.¹²

¹⁰ ראו גם בממ"ד, עמ' 403: "יש עלינו חובה ומצוה להכנס ולהתפלל במקום שמותר בכניסה עפ"י דין, כדי שלא יוסגר הר הבית לגויים".

¹¹ ממ"ד, עמ' 403-406.

¹² ראו גם בממ"ד, עמ' 45: "ככל שהזמן חולף, הולך ונחלש מעמדנו בהר הבית, ביחוד מזמן פרוץ האינתיפאדה. אנו מאבדים שליטה על הר הבית [...] כעת שאנו נמצאים תחת איום על חיינו ועל חרותנו, ארצנו ומולדתנו, מצווים אנו ע"פ [=על פי] התורה וההלכה להפגין נוכחות בכל פינה ובכל אזור בארץ". יש לציין כי ביום הכיבוש נכנסו הרב צבי יהודה קוק והרב דוד כהן ("הנזיר") לשטח הר הבית בדרכם לכותל המערבי. הרב כהן מספר בזיכרונותיו שהרבנים התלבטו האם הכניסה מותרת, והכריעו, שהעובדה שהם נכנסים עם כוחות הצבא ביום הכיבוש מתירים את הכניסה, ראו יוסף טולידאנו (עורך), קול צופף: אגרות וקטעי יומן מכתבי נזיר אלהים מרן הרב רבי דוד כהן זצ"ל אל מורו ורבו רבן של ישראל מרן הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים: מכון הרי-פישל, תשל"ג, עמ' קכז.

הרב גורן לא היה היחיד שהבין שכניסת יהודים להר הבית תחזק את הסכמת העמים לשמירת הריבונות על ההר בידיים ישראליות. בשנת 1986 יזמה קבוצת חברי כנסת כניסה הפגנתית לשטח ההר. בין חברי הכנסת נמנה גם דב שילנסקי, אז יו"ר הכנסת, שפנה לרב גורן בשאלה אודות עמדתו ההלכתית באשר לכניסה להר.³ בהזדמנות זו הביע הרב גורן את גישתו הלכה למעשה, בהתירו לו את הכניסה להר כמעט ללא סייג (ממ"ד, עמ' 405-406, ההדגשות שלי):

על אף הסייגים ההלכתיים הקיימים בכל הנוגע לכניסה להר הבית בימים כתיקונם, במצב שהתהווה שקיים חשש לאבדן הריבונות היהודית על הר הבית, והנוכחות של היהודים בהר הבית כיום תחזק את הריבונות שלנו שם, וכל שכן בקורם המופגן של חברי הכנסת בהר הבית, בודאי שיוכיח קבל עם ועולם שהר הבית הוא ברבונות ישראל. **במצב זה ולמטרה זו, לא רק מותר, אלא מצוה קדושה מוטלת עלינו להכנס להר הבית כדי לחזק את זכותנו, אחיזתנו והריבונות שלנו על מקום המקדש [...]**

[עמ' 406] ובנדון דידן שהמטרה היא שחרור הר הבית מהשתלטות נכרים, וככל שיכנסו יותר ויותר חברי כנסת ויהודים אחרים, תהיה התוצאה המדינית גדולה ומרשימה יותר, כלפי הערבים והעולם כולו, שידעו כי לא ויתרנו חס וחלילה על הריבונות שלנו על הר המוריה. **אין להטיל על הנכנסים להר הבית למטרה זו, של מניעת השתלטות מוסלמית על הר הבית, סייגים הלכתיים קשים.** אבל זאת העצה היעוצה, שכל הנכנסים להר הבית מבין חברי הכנסת, ויהודים אחרים, לא ינעלו נעלי עור כי אם נעלי גומי [...]. וכל הירא את דבר ה' יטבול באותו יום במקוה טהרה.

כאן אין זכר לחלוקה בין אזורים מותרים ואסורים, ואף הטבילה בגדר רשות והידור מצווה גרידא, וכפי שהרב גורן עצמו מדגיש, הדברים נאמרים אמנם לשילנסקי ושאר חברי הכנסת, אך נכונים לא פחות לגבי כל יהודי. גישה זו, המתירה את הכניסה לכל מרחבי ההר ורואה בטבילה הידור מצווה בלבד, שונה מהגישה שהציג הרב גורן בפני מועצת הרבנות הראשית בשנות השבעים.

ברם, מה הביא לשינוי במעמדה של השאיפה לריבונות על ההר, ומדוע הבלית הרב גורן את בירורי התחומים כאשר היה בידיו פסק מיקל עוד יותר?

³ על ביקור חברי הכנסת, ובהם דב שילנסקי, בהר הבית, ראו: שמואל ברקוביץ, *מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה*, ירושלים ואור יהודה: מכון ירושלים לחקר ישראל והד ארצי, 2000, עמ' 90-91. ברקוביץ (שם) אף מציין שהרב גורן אירגן עצומות רבנים ובהם קריאה לעליית יהודים להר הבית. למעשה, בשנה זו נערכו שני ביקורים בהם השתתף שילנסקי, ושניהם היו כרוכים בגילויי אלימות מצד המוסלמים, ראו שרגאי, הר המריבה, עמ' 307-315.

כיצד עלינו להבין את הפער בין היתר כניסה המותנה בקיומן של מיגבלות קבועות, לבין היתר גורף המוצא אף הוא את מקומו בפסיקתו של הרב גורן? התשובה לשאלות אלה נעוצה, להבנתי, בשיקוליו של הרב גורן לעיכוב פרסום עמדתו מחד, והחלטתו לפרסמה מאידך.

כשנשאל על ידי פעילי תנועות העלייה להר הבית בראשית שנות השמונים לטעם גניזת חיבורו ולסיבת הימנעותו מלהורות את היתר הכניסה להר הבית הלכה למעשה, הכחיש הרב גורן מכל וכל את ההקשר הפוליטי, ונימק את עיכוב הפרסום בכך שטרם הגיע למסקנה באשר להיתר כניסת נשים למרחבי ההר.⁶³ לפנייה רשמית של עורך דין חיים שטנגר, ביוני 1981, ובה בקשה שיפרסם את עמדתו, נענה הרב גורן בשלילה. את סירובו הוא הסביר בבקשתו להימנע מריבוי מחלוקות בישראל.⁶⁴ לפי עדות אחרת, הימנעותו של הרב גורן מפרסום חיבורו נבעה מפחד מפני ביקורת שתמתח עליו בעולם הרבני.⁶⁵ אולם, כפי שראינו לעיל, הרב גורן טוען בחיבורו שלפרסום הספר יש מטרה פוליטית – השפעה על הפוליטיקאים בשיחות השלום.

אם כן, שתי סתירות לפנינו: מן ההיבט ההלכתי, הרב גורן שינה את כח השפעתה של השאיפה לריבונות משיקול המעניק מוטיבציה לשיקול בעל תוקף הלכתי ממש. בנוסף, הרב גורן טען שאי פרסום פסקו אינו נובע משיקולים פוליטיים, אך את פרסום הפסק הוא נימק ברצונו להשפיע על הפוליטיקאים. להבנתי, שני השינויים כרוכים זה בזה, ושניהם גם יחד תלויים בשינויים במצב הריאל-פוליטי של מדינת ישראל בכלל, ומעמד הר-הבית בפרט.

בעיני הרב גורן היתה כניסת הצנחנים להר הבית מותרת, וכך גם הכניסה לכיפת הסלע, אליה נכנס הוא עצמו, כשהצדקתו בכך שהוא חלק מן הכוחות המוודאים שהשטח נקי מסכנה.⁶⁶ עם שכוך הקרבות, הרב גורן נעזר בחיל ההנדסה וביצע מדידות, שתכליתן קביעת השטחים המותרים בכניסה, ואלו האסורים. נראה אם כן, שכבר בשנת 1967 הרב גורן הבחין בין רמות שונות של איום על ריבונות ישראלית על הר הבית. ככל שהסכנה לריבונות גדולה יותר, כך יהיו ההיתרים מופלגים יותר.

לפיכך, לאחר השגת הריבונות שוב אין עילה להיכנס לאזורים ברמת קדושה גבוהה, וההיתר מתמצה לאזורים שלפי המדידות מותרים בכניסה, ובכך יהיה די כדי להפגין את הזיקה בין העם היהודי לבין הר הבית. אף המוטיבציה לפרסום מוגבלת, שכן התקבע המצב לפיו הריבונות היא יהודית והניהול בפועל בידי הוואקף. ברם, בחילופי השנים

⁶³ שרגאי, הר המריבה, עמ' 63. כך גם כתב הרב גורן עצמו בממ"ד, עמ' 15.

⁶⁴ שלג, משוח מלחמה, פרק עשירי.

⁶⁵ סגל, אחים יקרים, עמ' 50 מצטט את הרב גורן כאומר: "אני חושש שיאכלו אותי חיים וימיתו אותי". לפי סגל "הוא לא התכוון לשלטונות וגם לא לציבור החילוני".

⁶⁶ רט, בעוז ותעצומות, עמ' 277.

התברר לרב גורן שישנה כוונה לחתום על הסכמים שיוותרו על הריבונות הישראלית בהר לצמיחות. מעתה, באופן עקרוני שב המצב לזה שהיה בימי המלחמה, ואם כן, ניתן להתיר את הכניסה להר על כל מרחביו, ללא הגבלות ודרישות טהרה גבוהות. אכן, בלשון מכתבו של הרב גורן לשילנסקי ניכר שהדגש הוא על המצווה הגדולה שיקיימו הנכנסים להר, ואילו הוראת ההגבלות נכתבת בשפה רפה, כהמלצה, בבחינת "מהיות טוב אל תהי רע".¹²² מעתה גם מתעורר הצורך לפרסם את ההיתר בשער בת רבים, ולעודד יהודים להיכנס להר הבית, ולהביע את חשיבותו של ההר לעם היהודי.

אולם, פרט אחד עדיין חסר בתיאור זה של עמדת הרב גורן. כאמור, הרב גורן ראה בכניסת חברי הכנסת צעד של כיבוש ההר, וככל הנראה הבין שהוא הדין לכניסת יהודים אחרים. מדוע אם כן פרסם את ספרו כפסק הלכה המתיר אך ורק כניסה לאיזורים מוגבלים, ומדוע עסק כה רבות בשאלת סדרי הטהרה הנצרכים קודם לכניסה להר? מדוע לא התיר את הכניסה ככניסת הצנחנים במלחמת ששת הימים, ללא כל היטתרות מוקדמת? לדידי, אין לנתק בין עמדתו של הרב גורן בשאלת הכניסה להר הבית, לבין ארועים שונים שהתרחשו בשנות השמונים, אותם ניתן לראות כתהליך של קיטוב בין ה"זרם המרכזי" של הציבוריות הישראלית לבין קבוצות קיצוניות במחנה הימין.

ביוני 1980 מולכדו מכוניותיהם של ראשי עיריות שכם ורמאללה, כנקמה על הריגתם של ששה מתושבי קריית-ארבע וחברון בפיגוע שביצע ארגון הפת"ח בחברון. הקבוצה שארגנה את הפעילות כונתה לימים "המחתרת היהודית". בשנת 1983 התנקשו בראשי הוועדה להכוונה לאומית, ובהמשך רצחו שלושה סטודנטים ערבים במכללה האסלאמית בחברון, כנקמה על רציחתו של אהרון גרוס. הזכרון הציבורי כולל גם את הצלחת השב"כ בניטרול חמישה אוטובוסים שמולכדו על ידי המחתרת.¹²³

בעקבות נסיון כושל זה נעצרו רבים מחברי "המחתרת", וביניהם אף דמויות שהיו מוכרות כמרכזיות בהתיישבות ביש"ע. במהלך חקירתם התברר כי בין תוכניותיהם היה מקום של כבוד לפיצוץ המסגדים שבהר הבית. הגינויים למעשי המחתרת היו רחבים. נשיא המדינה, חיים הרצוג, התייחס למעשיהם כאל "פרי טירוף הדעת של אנשים בלתי אחראיים ובלתי-שפויים", ובתקשורת התפרסמו מאמרים רבים המגנים את המחתרת ופעולותיה.¹²⁴ לענייננו חשובה במיוחד העובדה שמעשי "המחתרת" זכו לגינויים חריפים בקרב הציבור הדתי-לאומי. הם נתפסו כמהפכנים חתרניים, כמי שמסכנים את מדינת ישראל, וכמי שנקטו באקטיביזם חסר גבולות אשר יביא בפועל לניתוק הזיקה הרגשית בין הציבור הישראלי להר הבית.¹²⁵

¹²² על הגבלת היתרים משיקול זה ומשיקולים נוספים ראו בפרק ח' בעבודתי, לעיל הע' א.

¹²³ שרגאי, הר המריבה, 112-122.

¹²⁴ דוגמאות שונות מובאות אצל סגל, אחים יקרים, עמ' 211-213.

¹²⁵ הצגת שיטתו של עציון, תוך הצגת מעט מן הביקורת שנמתחה נגד פעילותו בעניין הר הבית ודיון באשר ליחס בין האקטיביזם שלו לזה של תנועת גוש אמונים מצוי אצל יוחאי ברוך

הפעילות למען הר-הבית התרחבה במהלך שנות השמונים וראשית התשעים, וחשובים לאיזכור מיוחד שלושה ארועים שמחוללם הוא ראש תנועת "נאמני הר הבית", גרשון סלומון. באוקטובר 1987 התפרסמה ידיעה עיתונאית, לפיה קיבל סלומון אישור מן המשטרה לקיים עם אנשי תנועתו תפילה בהר הבית. כשהגיעו סלומון ואנשיו לשער המוגרבים הם נתקלו בכאלפיים מוסלמים משולהבים. המשטרה ניסתה להרגיע את הרוחות, אך ללא הצלחה יתירה. אבנים הושלכו מהר הבית לעבר רחבת הכותל המערבי, וכוחות משטרה פרצו להר הבית. הארוע התפתח לכדי חטיפת שוטר, שחולץ על ידי חבריו, ללא נשקו שנותר בידי המוסלמים, אשר התבצרו בהר הבית.^ט

ארוע נוסף התקיים בשנת 1989. גרשון סלומון הודיע על טקס "הנחת אבן הפינה למקדש". טקס זה גרר מהומות בקרב ערביי ירושלים, במהלכם נפצעו חמישה שוטרים וארבעים ערבים נעצרו.^פ כשנה מאוחר יותר, בחול המועד סוכות תשנ"א, סלומון יזם טקס דומה, שהפעם התפתח לכדי מהומות בהן המתפרעים הערבים משליכים אבנים מהר הבית על ראשי המתפללים היהודים בכותל המערבי, וכוחות הבטחון שנזעקו להר הבית מצאו לפנייהם מאות מוסלמים ובידיהם נשק קר. בהמשך, תקפו הפורעים את מטה המשטרה בהר הבית, ואף הציתו אותו על יושביו.^{פא} בסיכום היום התברר כי המהומות גבו את חייהם של שבעה עשר מבין המתפרעים הערבים, לצד מאה פצועים ערבים ועשרות פצועים יהודים, בהם שוטרי משמר הגבול.^{פב}

מאוחר יותר, יהודה עציון, חבר המחתרת שריצה את עונשו במלואו, עקב סירובו לבקש חנינה מנשיא המדינה, הקים בעזרת כמה חברים תנועה בשם "חי-וקיים", אשר חרתה על דיגלה את השאיפה לחידוש מלכות ישראל ולגאולת ישראל. בדבריהם שבו והבהירו כי האידיאולוגיה הציונית היא אשר מונעת מעם ישראל את גאולתו, הכרוכה בשיבה להר הבית. בכך יש ביטוי נוסף למרכזיות של הר הבית בקרב התנועות הרדיקליות שפעלו במפנה העשורים התשיעי והעשירי למאה העשרים.

רודיק, ארץ גאולה: שורשים אידיאולוגיים של הציונות הדתית, גוש אמונים והמחתרת היהודית ומערכת יחסיהן לעולם החילוני במדינת ישראל, ירושלים: המכון לחקר משנת ראי"ה קוק זצ"ל, תשמ"ט, עמ' 168-178. דוגמאות נוספות למחאה מצד מנהיגי הציבור של הציונות הדתית כנגד מעשי "המחתרת" מובאים אצל שרגאי, הר המריבה, עמ' 124-130, וכך גם אצל סגל, אחים יקרים, עמ' 213-218. עם זאת, כפי שציין מוטי ענברי, פונדמנטליזם יהודי והר הבית, ירושלים: מאגנס ומכון אשכול, תשס"ח, עמ' 85 (להלן: ענברי, פונדמנטליזם יהודי), על אף כל הביקורת הוא לא הודר חברתית, ואף זכה להערכה בקרב ציבורים מסויימים.

^ט שרגאי, הר המריבה, עמ' 295.

^פ שרגאי, הר המריבה, עמ' 345.

^{פא} ראו באתר משטרת ישראל (נצפה בתאריך 9.3.2013):

<http://www.police.gov.il/history/fullArticleText.aspx?aid=187>

^{פב} ארועי אוקטובר 1990, נסקרו באריכות אצל שרגאי, הר המריבה, עמ' 340-363.

האם יש קשר בין פעילותו של הרב גורן לעידוד יהודים לכניסה לאיזורים מוגבלים בהר הבית לבין פעילות תנועות אלה? מהי הזיקה בין פרסום ספרו של הרב גורן, בשנת 1992, לבין רצף הארועים המתואר כאן? האם היה הרב גורן פוסק רדיקלי שהיווה, בפועל, את הגב ההלכתי לפעולותיהם?³⁵

לדעתי, את מניע פרסום חיבורו של הרב גורן אין לראות כניסיון להתססה וכקריאה לשוב להר הבית, אלא כגורם שנועד להביע עמדה מתונה יחסית בשאלת הר-הבית, וזאת משתי בחינות. ראשית, השיח בספרו של הרב גורן הוא שיח הלכתי, מחושב, דקדקני, וככזה הוא פחות סוחף ונוטה להתפרצות. אולם, יתר על כן, בפני הרב גורן היו שתי אפשרויות תקפות מבחינה הלכתית: מתן היתר גורף לכניסה להר הבית, הדומה לזה שנתן לחברי הכנסת, או אישור כניסה מוגבלת, הן מבחינת אזורי הכניסה והן מבחינת סדרי הטהרה הנדרשים. לטעמי, הרב גורן חשש שהדגשה של האפשרות הראשונה עלולה להיות מובנת כהיתר לפעולות מלחמתיות נוסח "המחתרת היהודית". תמיכה שכזו אמנם יכולה להיחשב מוצדקת על ידי מי שאולי עודד את עוזי נרקיס לפוצץ את המסגדים, אולם משני טעמים היא תחשב לפסולה: ראשית, כאמור לעיל, הרב גורן טען שלא היתה תועלת בפיצוץ המסגדים בשנת 1967, מאחר שישראל היתה בונה אותם מחדש. אם הדבר היה נכון בשנת '67, בוודאי שהיה נכון בראשית שנות ה-90. בנוסף, מאחר ופעילות "המחתרת" זכתה להד שלילי בציבוריות הישראלית, תמיכה בפעילות טרור ישראלית היתה עלולה להרחיק את הציבור הישראלי מהבעת זיקה וריבונות על הר הבית בפרט, ומתורת ישראל וההלכה בכלל. טעמים אלה הם שהכוונו את הרב גורן להצניע את האפשרות הראשונה, ולהציג בבולטות את האפשרות השנייה, זו המוגבלת, ובכך הוא ריסן את התוקפנות שהיתה גלומה במתן היתר כללי וחסר גבולות. בהצגת עמדה זו הוא מצא את האיזון בין פעילות מעשית לחיזוקה של הריבונות בהר הבית לבין חציית קו שאותו, לפי הערכת הרב גורן, החברה הישראלית לא יכלה לשאת באותה העת.³⁶

³⁵ קריאה מעין זו הציע מוטי ענברי במספר פרסומים. הוא הציג ארבע מגמות עיקריות במנהיגות הציונית דתית בשאלת היחס להר הבית. הזרם הרביעי, הקיצוני ביותר, הוא זה אליו משתייך הרב גורן, והוא זה הקורא לכניסה מיידית להר הבית, ראו: Motti Inbari, "Religious Zionism and the Temple Mount Dilemma—Key Trends", *Israel Studies* ibid, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?*, Albany: State University of New York, 2009, pp 29-28; הנ"ל, פונדמנטליזם יהודי, עמ' 36-37. לטעמי, הצגת הרב גורן כגורם הרדיקלי ביותר מפסידה את המימד השמרני שבפסיקתו.

³⁶ חשש כזה, מפני האפשרות שמעשי המחתרת יפלגו את העם, הובעו בדברי הרב צבי טאן, המובאים אצל סגל, אחים יקרים, עמ' 215 (הוספת הדגשה): "יש אנשים שטועים וחושבים שאם יוצאים בצורה חריפה נגד המחתרת' ונגד אלה שעומדים רעיונית מאחוריה – עושים פירודים ומחלוקות בעם ישראל. צריך לדעת שהדיון פה נועד למנוע את המחלוקת היותר גדולה שרק יכולה להיות, את התפוררות אחדות הציבור [הישראלי] [...] העמידה נגד גורמי הרקבון הללו – זה לעשות שלום בישראל".

סיכום

רוב ימיו הבוגרים של הרב גורן עברו עליו כשהוא נושא בתפקידים ממלכתיים. הוא מונה לרב הצבאי הראשי כבר בהיותו כבן 30, ועזב את משרד הרב הראשי לישראל בהיותו כבן 65. למעשה, אף לאחר פרישתו מתפקידיו הממלכתיים, הוא המשיך להביע את עמדתו בבעיות הלכתיות וציבוריות שעמדו על הפרק.

כאחד מפוסקיה הבולטים של הציונות הדתית, נדרש הרב גורן במשך השנים לעשרות בעיות הלכתיות בעלות גוון ציבורי. בכל אלה הוא קירב וריחק מקורות שיכולים להיות רלוונטיים לסוגיה הנידונית, הוא עמד על פרשנויות שונות אפשריות, ומבין שלל האפשרויות הסבירות הוא בחר זו שנראתה לו ראויה.

במאמר זה הצגתי שלוש סוגיות בהן, להבנתי, פסיקתו של הרב גורן כעמדה אחת מבין הדעות ההלכתיות הסבירות, נעשתה תוך התייחסות לדעת הקהל בישראל. בפסקיו בקש הרב גורן להיות נאמן למסורת ההלכתית, ולפיכך התאמץ לעגן את פסקיו במקורות הלכתיים, אך מאידך בקש להציג פסקי הלכה אותם הציבור הישראלי – ובעיקר זה הרחוק משמירת תורה ומצוות – יוכל לעכל ולקבל כעמדה ראויה. בכך הוא מיצע בין שתי אהבות גדולות להן היה נאמן – המדינה והתורה.⁷⁶

לפי הניתוח הזה, הרב גורן הכיר בכך שלהלכה אין תשובה יחידה לשאלה, וכי במציאויות שונות תיתכנה תשובות שונות לבעיה דומה. מורכבות החיים דורשת מן ההלכה תשובות מורכבות, המספקות תוצאות שונות לפי תנאי הזמן והמקום בכלל, והתנאים החברתיים בפרט.

אך הצגה זו תהיה חסרה ללא הצבעה על תקוותו של הרב גורן לכך שבהתאמה לבחירתו באפיק ההלכתי המתאים לדמוקרטיה הישראלית, גם הדמוקרטיה הישראלית תבחר באפיקים התרבותיים שיכולים להיכלל תחת ההלכה. הרב גורן סבר שהאפשרות לאחד את עם ישראל עם תורת ישראל במדינת ישראל כרוכה בבחירה מתמדת של החברה הישראלית כולה להקדיש מאמצים לאיתור המרכיבים החופפים בין המסורת היהודית לבין המודרנה הדמוקרטית, וכה היו דבריו בהכתרתו למשרת הרב הראשי לתל-אביב-יפו:

⁷⁶ במובן מסויים צודק אבי שגיא בטענתו שהרב גורן הציג דיכוטומיה בין דת ומדינה, ראו: הנ"ל, *המסע היהודי-ישראלי: שאלות של תרבות ושל זהות*, ירושלים: מכון שלום הרטמן, תשס"ו 2006, עמ' 171. ברם, הרב גורן ביקש לשבור את הדיכוטומיה בין השתיים, וטען לגמישותן של שתי המערכות. בכך עמדותיו אינן קשיחות כפי שהציגן שגיא.

אם ברצוננו לשמור על שלמות התורה ואחדות העם, עלינו להתמודד עם בעיות אלו, למצות כל אפשרות וכל רצון טוב מכל הצדדים כדי לפתור את הבעיות העומדות ברומו של עולמנו ואשר מהוות סכנה לקיומה, שלמותה ואחדותה של האומה.¹⁹



מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט שלי, אותה כתבתי בתמיכתן הנדיבה של "מילגת הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים" שהעניקה לי אוניברסיטת בר-אילן, מילגת המכון הגבוה לתורה לדוקטורנטים מצטיינים, ומילגת מחקר של קרן הזיכרון לתרבות יהודית, ולהן נתונה תודתי והערכתי.

¹⁹ הרב שלמה גורן, "נאום הרב בהכתרתו לרב ראשי לתל-אביב", בתוך: יצחק אלפסי (עורך), המעלות לשלמה: ספר זכרון בהלכה ובאגדה למרן הגאון האדיר שר התורה הרב ר' שלמה גורן זצוק"ל הרב הראשי לצה"ל ולמדינת ישראל ביום השנה להסתלקותו: כ"ד במר חשון תשנ"ו, ירושלים: חש"מ, תשנ"ו, עמ' 151.